

Reinhard Koselleck

Tapasztalatváltozás és módszerváltás

*Történeti-antropológiai vázlat**

Mindaz, amit a történész történeti igazságként kutat, talál és ábrázol, sohasem csak az általa szerzett tapasztalatoktól függ, ahogy nem is kizárólag a használt módszerektől. Nyilvánvaló, hogy történeti művek keletkezésekor tapasztalat és módszer mindig egymásra utalnak. Ám a kettő viszonyát nehéz meghatározni: először is mivel ez a viszony a történelem során folyton változott, másodsor pedig mivel mindmáig nem áll rendelkezésünkre sem a történelmi tapasztalás antropológiailag megalapozott története, sem a történeti módszerek átfogó története.¹ Tekintsük ezért az alábbi kísérletet amolyan vitaindítónak, mely több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszolni képes.

1. ELŐZETES SZEMANTIKAI MEGJEGYZÉS

Egyik legszebb szócikkében Jacob Grimm az *Erfahren* [tapasztalás] és az *Erfahrung* [tapasztalat] szavak jelentésébe és jelentésváltozásaiba avat be minket. Először is hangsúlyozza, hogy hajdan mindkét szó aktív, sőt egyenesen processzuális tartalmat hordozott. A tapasztalás elsősorban felderítést, kikutatást, átvizsgálást jelentett. Ezáltal a két német szó egykori értelme szoros kapcsolatban maradt a görög *hisztorein* szóval, amely – a másodlagos „elbeszélni” jelentésen kívül – szintén „felderítést” és „kikutatást” jelölt. Ily módon az *Erfahrung* a célba vett tárgyi tartalmak és azok kutatása tekintetében messzemenően konvergált a „história”-val, sőt a történeti módszerrel is, minthogy a kutatás és a vizsgálódás lépéseit is felölelte. Ennek értelmében „a tapasztaló embert oda igyekvőnek képzeltek, ahol kutatnia kell”.² Tapasztalattal bírni annyi, mint „nyomozást folytatni”. Ami azonban az újkort illeti, már Grimm említést tesz a tapasztalásfogalomban mutatkozó eltolódásról, mondhatni differenciálódásról. A szó inkább passzív, receptív jelentése nyomakszik ekkor előtérbe: „a tapasztalás eredeti jelentésétől a legtávolabb esik a manapság legerjedtebb jelentés, a dolgok pusztá észlelése

* Koselleck, Reinhart: Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historische anthropologische Skizze. In: Uő.: *Zeitschichten*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000. 27–77. Számunk nyomdai előkészítésekor értesültünk róla, hogy a Szerző 2006. február 3-án elhunyt.

¹ Vö. Fueter 1969 [1936]. A kötet a módszertani lépéseket a történetírás részeként tárgyalja, anélkül hogy a retorikát és a metodikát pontosan megkülönböztetné. Jerzy Topolski *Methodology of History* című műve rendszerező jellegű munka történeti kitekintésekkel; az elméleti premisszákat szerves mozzanatokként vonja be a módszertanba.

² Jacob és Wilhelm Grimm 1984 [1862]: 3. k./789. hasáb

és felfogása, melyet nem előzött meg semminemű utazás és kutatás”.³ Ezért is olvaszthatta magába vagy szoríthatta ki a „tapasztaltságot” [Erfahrenheit] – ami eredetileg az aktív tapasztalással nyert eredményt jelölte – az úgyszólván semlegetített „tapasztalat” [Erfahrung], állapítja meg sajnálkozva Grimm.

A „tapasztalás” tehát a kora újkor folyamán elvesztette tevékeny, kutatási dimenzióját, a tapasztaló ember megtakarította magának vagy elkerülte a vizsgálat „módszeres” útját. Vegyük bár figyelembe, hogy Grimm kizárólag irodalmi és teológiai forrásokat idéz – akkor is az általános nyelvhasználat beszűkülését látjuk: a „tapasztalás” az érzékszervi észlelésre korlátozódik, az élményre összpontosul. Amit az ember „tapasztal”, az „valóságos”, ellentétben azzal, „amit csak gondol”.⁴ Így tehát a tapasztalás mint az átélt valóság megtapasztalása és a tapasztalás mint szellemi tevékenység, mely utóbbi a premodern „történeti” kutatás jegyében még kicsengett a szóból, nyelvtörténetileg elkülönülnek egymástól. „Mindaz a jó és rossz, ami az osztályrészünk” – a 18. század óta ez is beletartozik a tapasztalat fogalmába, ugyanakkor a felderítést és felkutatást, a módszert mint a megismerés motorját a szó nem fedi le többé. Grimm fájlalja ezt a folyamatot. Ez a széttartó differenciálódás német nyelvterületen a historizmus szakadatlan kihívását vetíti előre: vajon miként is viszonyul egymáshoz az „élet” és a tudományként felfogott história? Az agg Jacob Grimm rezignált szavaival: „Bizony nem könnyű a kutatást és a tudomást, úgyszólván a tevékeny és a pusztán elszenvedő észlelést mindenütt szétválasztani.”⁵

És Grimmnek igaza volt. Azért szerette volna megmenteni a tapasztalás egykori fogalmának átfogó egységét, mert a valóság receptív megtapasztalása és az átélt valóság produktív felderítése és átvizsgálása kölcsönösen feltételezik egymást, elszakíthatatlanul összetartoznak. Ezért nem akart belenyugodni egyfelől az érzéki észlelésnek – a látásnak és a hallásnak –, másfelől a felderítés és felkutatás tudatos teljesítményének az analitikus szétválasztásába. A kettőt még Hérodotosz öntötte a „história” fogalmába, a németben pedig szinte kínálta magát az egyszerűen aktív és passzív jelentésű *Erfahrung*.

Annál meglepőbb, hogy Jacob Grimm mint afféle technikai kifejezéseket veti el a Kant kínálta definíciókat, mondván, hogy azok lényegében „empíriát” jelentenek. Hiszen Kant az immár önállóvá differenciálódott észlelést, tapasztalást és ítéletalkotást szemantikailag úgy rendelte egymáshoz, hogy tapasztalás egyáltalán nem is lehetséges érzéki észlelés és ítéletalkolás nélkül. Mint Grimm idézte őt: „Ítéletre van szükség ahhoz, hogy az észlelésből tapasztalat lehessen, az adott szemléletet valamilyen fogalom alá kell rendelnünk.”⁶

Függetlenül a kanti definíciók filozófiatörténeti, a természet megismerését célzó kiindulópontjától, tisztán szemantikailag tekintve Kant visszaadta a tapasztalás fogalmának régi gazdagságát. A tapasztalás éppannyira befogadás, mint aktivitás, Grimm szavaival: átfogja mind a „kutatást”, mind a „tudomást”. Noha minden

³ Jacob és Wilhelm Grimm 1984 [1862]: 3. k./790. hasáb

⁴ Jacob és Wilhelm Grimm 1984 [1862]: 3. k./790. hasáb

⁵ Jacob és Wilhelm Grimm 1984 [1862]: 3. k./794. hasáb

⁶ Jacob és Wilhelm Grimm 1984 [1862]: 3. k./793. hasáb

megismerés kezdete a tapasztalat, ahogy Kant mondotta, ám a tapasztalat a maga részéről ítéletalkotásra, fogalmakra szorul, hogy egyáltalán szert tehessünk rá.⁷

Meglepő párhuzam mutatkozik mármost a tapasztalat kanti fogalmának tudományelméleti kettőssége – hogy egyszerre vonatkozik a valóságra és annak megismerésére – és a „történelem” épp ekkoriban kialakuló új fogalma között. 1780 körül ugyanis a történelem addig kizárólag a történésre utaló fogalma magába olvasztja a história megfelelő fogalmát. Ettől kezdve a német köznyelv egyetlen közös szót használ a megtapasztalt valóságra és annak tudására, tudományos megismerésére – ez pedig a *Geschichte*. Így a tapasztalás egykori fogalmának Grimm-féle értelmezésére tekintettel azt mondhatjuk, hogy a történelem modern fogalmába beépült a „tapasztalat” egysége, egyszerre jelentve a valóság érzékszervekkel közvetített ismerését és annak kutatását. Ebben az értelemben a „történelem” modern fogalma magába olvasztotta a „tapasztalás” egykori fogalmát – s így a görög „históriát” mint felderítést és kikutatást.

A fenti nyelvtörténeti utalások alapján mintha valami meglepő folyamatosság rajzolódna ki a különféle fogalmi átalakulások és átértelmezések mögött. A „történelem” mindvégig „tapasztalati tudomány” marad, függetlenül attól, hogy – Hérodotosz históriája módjára – tudomásként és kutatásként értelmezi magát, vagy – modern nyelven szólva – az eleve adott valóságot szubtilis módszerekkel történeti kijelentésekbe önti: mindkét esetben olyan „történelemről” van szó, amely a tapasztalást és a megismerést egymásra vonatkoztatja. A kettő együttjár, egyiket sem művelhetjük a másik nélkül.

Persze ami az életvilágban a megkülönböztethetetlenességig összefonódik, azt analitikus szempontból igenis szét kell választanunk, legalább azért, hogy megvilágítsuk tapasztalás és kutatás kölcsönös egymásba fonódását. Nem véletlen, hogy a két terület Grimm által megfigyelt elkülönülése épp akkoriban zajlik, amikor német nyelvterületen önálló tudománynak kezdi tekinteni magát a történetírás. Legkésőbb ekkor szükségessé vált a valóság megtapasztalásának és tudományosan ellenőrzött megragadásának módszertani megkülönböztetése. Csakhogy e szemantikai felismerések visszavezetnek bennünket a modern történelemfogalom születését megelőző időkbe is. Épp analitikus hajlékonyságának köszönhetően, vagyis amiatt, hogy egyszerre utal a valóságra és annak megismerésére, a történelemnek ezt a modern fogalmát – kellő módszertani körültekintéssel – bízást alkalmazhatjuk minden korábbi történetre és azok megismerésmódjaira, tehát a *res gestae* és a *historiae* gondolatilag elkülönítendő szféráira.

Az alábbi fejtegetések ezért azon a hipotézisen nyugszanak, hogy minden tapasztalatváltozás és módszerváltás ellenére léteznek közös antropológiai elemek, amelyek lehetővé teszik a kettő egymásra vonatkoztatását, anélkül hogy fel kellene adnunk az úgynevezett történelem egységét.

⁷ „Empirikus-praktikus szempontból” Kant odáig megy, hogy a tapasztalatokat olyan ítéletként határozza meg, „melyeket a kísérlet és a siker folyamatosan igazol”. Kant: *Anthropologie*. 1. rész, 6. §., Lásd Kant 1964: 6. k./424. A tapasztalat kanti fogalmának szemantikáját illetően még ma is tanulságos Eisler 1964 [1930]: 123–131. Történetírás és tapasztalás kora újkori viszonyának meghatározásához lásd Seifert 1976.

2. ELŐZETES MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉS

Ha egyfelől a *pragmata*, azaz a *res gestae*, az események, másfelől a históriák vagy a történeti tudás szemantikai megkülönböztetését vesszük alapul, tisztán elméletileg megtehetjük, hogy kölcsönhatásukat vagy az egyik, vagy a másik oldal felől kiindulva vázoljuk. Ez esetben két lehetőség kínálkozik, hogy a tapasztalatok és a módszerek változását időbeli perspektívában is külön-külön elemezzük: vagy a tapasztalatok, vagy a módszerek változását szerepeltetjük az átalakulások elsődleges tényezőjeként. A történészek általában arra hajlanak, hogy a tapasztalatváltozást részesítsék előnyben, saját magukat pedig e változás feljegyzőiként, elbeszélőiként vagy elemzőiként határozzák meg. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a metodikusan megragadott történeti tapasztalás maga is független, roppant következményekkel járó hatótényezővé lép elő. A keresztény egyház üdvtörténeti, teológiai-klerikális veretű világértelmezése nélkül mind az investitúraharc a maga politikai következményeivel, mind pedig a kereszties hadjáratok elképzelhetetlenek lettek volna, akárcsak a keresztény hajósok tengerentúli megtelepedése és – mondani sem kell – a kora újkor vallási polgárháborúi. Megtehetjük, hogy Machiavellinek nem tulajdonítunk komolyabb közvetlen hatást a történelem menetére, noha közvetve lépten-nyomon találkozunk a befolyásával, de azt már aligha vonhatjuk kétségbe, hogy Marx módszertanilag levezetett történelem-szemlélete – bármily kevésbé tekintjük is szabatosnak e módszerességet – olyan világtörténelmi következményeket érlelt, amelyek Marx nélkül ebben a formában valószínűtlenek.

Ennek megfelelően először is felvázolhatnánk egy immanens módszertörténetet, amely leginkább saját innovációiból táplálkozik, melyek nem vezethetők le egymásból maradéktalanul, noha minden újításba a legkülönfélébb előfeltételek épülnek bele. Ezt a történetet végső soron nagy felfedezői éltetik: Hérodotosz mint a történetírás atyja, Thuküdidész mint a politikai világ felfedezője, Ágoston mint az Isten vezérelte üdvtörténet megalapítója, esetleg Niebuhr mint az elidegenült múlt megjelenítésére szolgáló filológiai módszerek mestere, majd a skótok, végül pedig Marx és Max Weber, akik a történelmet társadalmi feltételeiből igyekeztek magyarázni. Ezt a meglehetősen önkényes névsort jószerivel hézagmentesen fel is tölthetnénk, ha a módszer immanens, megfordíthatatlan és kétségbevonhatatlan fejlődését akarnánk bemutatni.

A második megoldás az lenne, ha a módszerváltások sorát tudásszociológiai-
lag levezetnénk az előfeltételnek tekintett tapasztalatváltozásból. Nem nehéz igazolni azt a hipotézist, hogy a társadalmi-politikai környezet kimutatható változásai mindig módszerbeli újításokkal korrelálnak. A konkrét tapasztalatok új kérdéseket vetnek föl, az új kérdések pedig új kutatási utakat inspirálnak. Mindezek bizonyítása mindig is plauzibilitásra tarthat számot. De éppígy új módszerekből is levezethetők új tapasztalatok, vagyis végső soron egy elvileg kikezddhetetlen tudásszociológiai rövidzárlattal van dolgunk.

Mindkét megközelítés sajátos evidenciára tehet szert. Az egyik megközelítés a megismerés módszertanilag biztosított haladását tárgyalja, mely saját magát hajtja előre – vagy éppen nagy újítók lendítenek rajta. A másik elsősorban a történelmi tapasztalat változását firtatja, amely éppily cáfolhatatlan tény – és amely csakugyan új módszerek születéséhez vezetett. Mindkét eljárás olyan végső hipotetikus alapokon nyugszik, amelyek ebbéli minőségükben megkérdőjelezhetetlenek. Ugyanakkor mindkettő éppoly egyoldalú és önkényes, mint mondjuk valamely módszerbeli változtatás alternatív redukciója belső *vagy* külső tényezőkre.

Az alábbi kísérletnek nem célja, hogy efféle végső megokolásokat kerítsen. Ehelyett inkább arra törekszünk, hogy a tapasztalás és a módszer fogalmainak antropológiai differenciálása révén kölcsönös megfeleltetéseket tegyünk lehetővé, korrelációkat teremtsünk, mindvégig arra a premisszára támaszkodva, mely szerint a történelem és a história, a valóság és annak tudati feldolgozása mindig is egymásra utalnak: egymást kölcsönösen megalapozzák, ugyanakkor nem vezethetők le egymásból maradéktalanul.

A következő megfontolások tehát olyan történelmi-antropológiai hipotézisekhez folyamodnak,⁸ melyek a történelmi tapasztalásmódok és a történelmi ismeretszerzés összefüggéseinek megvilágítását célozzák. Ha menet közben rábukkanánk is bizonyos módszerek történelmi kezdeteire vagy „eredetére”, a genetikai aspektus mindvégig másodlagos. Igyekezettünk inkább szisztematikus jellegű. Célunk: felkutatni a lehetséges tapasztalásoknak és azok módszertani feltárásának az antropológiai feltételeit. Mivel azonban az antropológiai előfeltevések bizonyos keretek közt maguk is történelmileg változnak, minden szisztematikus jellegű kérdésfeltevés úgyszólván magától diakronikus pályára kényszerül.

Ezek szerint voltaképpen az lenne a feladat, hogy az úgynevezett valóság úgynevezett változásait és a velük bármiképpen együttjáró megismerésbeli változtatásokat a történelem mindenkori elméletére vonatkoztassuk, amely a kettőt – nyíltan vagy hallgatólagosan – mindig is egymáshoz rendeli. Csakhogy az efféle elméletek az idők során maguk is változnak, akár racionális mítoszkritikába, akár filozófiai alapfeltevésekbe, akár különféle teológiákba, történelemfilozófiákba vagy éppen kifejezetten történelemelméletekbe ágyazódnak. Az elméletnek ezt a változását, amely a tapasztalatok meglódulásait és a módszerbeli újításokat egyként felöleli, a továbbiakban külön nem tárgyaljuk. Kísérletünk inkább azokra a közös formális elemekre irányul, amelyek egyfelől minden tapasztalásnak, tapasztalati gazdagodásnak, másfelől minden módszernek és módszerbeli differenciálódásnak alighanem ott rejlenek a gyökerében. Tapasztalatváltozás és módszerváltás elkülönítése tehát az érvelés világosságát szolgálja, hogy fényt vessünk a két folyamat történelmi-antropológiai előfeltételeire. Ha igaz, ez utóbbiak kezekednek minden történelem egységéért, amely mindig új egyedi történeteket fakaszt magából.

⁸ Lásd ehhez Thomas Luckmann munkáit, újabban: Luckmann 1986.

3. A TAPASZTALATOK GYARAPODÁSÁNAK HÁROM FAJTÁJA

Az a tény, hogy történetek elsősorban a résztvevők és az érintettek saját tapasztalataiból születnek, feltétele az elbeszélhetőségüknek, s így feltétele az idegen tapasztalatok elbeszélhetőségének is – ezek elemzése uralja a modern történetírást. Ezek szerint közvetve vagy közvetlenül minden história tapasztalatokról szól, sajátokról vagy másokéiról. Ebből már gyaníthatjuk, hogy a történetek elbeszélésének vagy módszeres feldolgozásának módjai összefüggésbe hozhatók a tapasztalatok megszerzésének, összegyűjtésének vagy megváltozásának módjaival. Ha időbeli kiterjedésében szeretnénk megragadni a tapasztalatgyarapodás és a tapasztalatváltozás mindenkori küszöbértékét – tehát úgy, hogy történet kerekedjék belőle –, akkor a tapasztalhatóságnak három módja kínálkozik.

A tapasztalás egyik módja egyszeri és megismételhetetlen. Minden meglepetés ilyen tapasztalatot kelt: amikor másként alakulnak a dolgok, mint ahogy gondolnánk. Nevezhetnénk a tapasztalásnak ezt a formáját akár őstapasztalatnak is, hiszen ez minden életrajz és történelem konstitutív eleme. Akit meglepetés ér, tapasztalatra tesz szert. Az ily módon jelentkező vagy feltörő tapasztalatok mindig egyszeriek. Ezért van az, hogy minden tapasztalat *in nuce* magában foglalja saját történetét. Ez a történet abban a tapasztalatgyarapodásban rejlik, amely – valamilyen meglepetés hatására – az „azelőtt” és az „azután” minimális időbeli különbségén alapszik, vagy a „túl korán” és a „túl későn” különbségén – visszatekintve ezek alkotják a tapasztalás egy-egy történetét. A tapasztalásnak ezt a fajtáját minden egyes ember újra és újra, mindig előlről éli vagy szenved végig, tudatosan vagy öntudatlanul idézve elő. Nem arról van szó, hogy a tapasztalásnak ezt a módját egyes személyekre kellene visszavezetni, hiszen rendszerint sok vagy több személy osztozik egy-egy meglepetés hatásaiban; mindenesetre az biztos, hogy a tapasztalatszerzésnek ez a fajtája mindenkire más-más hatást gyakorol. Ezért lehet értelme annak, hogy a történészek módszertani megközelítéseit legszemélyesebb tapasztalataikra vezessük vissza, amelyek érték őket – ezek nélkül az esetleges újítások megmagyarázhatatlanok.

Ám tapasztalatok nemcsak úgy keletkeznek, hogy egyszer birtokukba jutunk, hanem ismétlődéssel is. Ez a tapasztalatgyarapodás második lehetősége. A tapasztalatok fel is gyűlhetnek, felhalmozódási folyamat eredményei is lehetnek, amennyiben beigazolódnak vagy egymást korrigálva megerősítést nyernek. Ahogy egy német szólás tartja: „ha nem tapasztalsz semmi újat, hát tapasztalj valami régit”.⁹ A tapasztalt embert nem egykönnyen érheti meglepetés, hiszen már előre, tapasztalatból tudja, mi vár vagy legalábbis mi várhat rá. Az elsődleges tapasztalatgyarapodás elenyésző időtartama itt hosszabb időtávokká terebélyesedik, amelyek tagolják, átrendezik vagy stabilizálják az ember életét, s amelyek leghosszabb kiterjedése a születéstől a halálig érhet: mert nincs az a tapasztalat, amely közvetlenül átruházható lenne. Ha a tapasztalatok ilyen közép távú stabi-

⁹ Lásd Simrock 1978 [1846]: 97. (2105. sz. szólás)

lizálódási folyamatai által érintett személyek körére fordítjuk a figyelmünket, azt látjuk, hogy magától értődő módon mindig az egyes emberek azok, akik efféle tapasztalatokat raktároznak el magukban. Joggal feltételezhetjük azonban, hogy a tapasztalási időtávok jelentős mértékben nemzedékspecifikusak.

A nemzedékspecifikus tapasztalási időtávok abból a biológiai adottságból fakadnak, hogy minden egyéni életre rányomja a bélyegét szülők és gyerekek időbeli távolsága. Nevelés és emancipálódás, tapasztalatkinálat és saját tapasztalat közt feszültség uralkodik, amely legalábbis minden egyéni történetet alakít. A biológiailag meghatározott, időben – a születés időpontja szerint – különbözőképpen rétegzett tapasztalatok a maguk társadalmi egységeinek keretei közt nyerik el közös vonásaikat. Ezek a tartósan fennmaradó vonások csak a nemzedéki egységek kihalásával és az utánuk felnövekvők megjelenésével változnak. A felgyülemlett tapasztalatok ezenkívül a közösen végrehajtott vagy átélt politikai események révén is törést szenvednek vagy kieleződnek. Természetes, hogy az emberek kor és társadalmi hovatartozás szerint különféleképpen észlelik és dolgozzák fel a politikai tapasztalatok meglódulásait. Mégis, a politikai események lökésszerű mozgásai kiváltanak bizonyos közös, a különféle korosztályokon átívelő hatásokat, s így biológiai és társadalmi nemzedékeken kívül nemzedékek politikai egységéről is beszélhetünk. Ennek közös vonásai addig elevenek, amíg az adott nemzedék fokozatosan ki nem hal. Az egyszeri meglepetésekkel ellentétben, amelyek persze egyszerre többeket is érinthetnek, a tapasztalatok igazolódása és megerősítése embertársaink hasonló tapasztalataira támaszkodik – különben bajosan is gyűlhetnének fel.

Ezért léteznek a személyes érintettségen túl nemzedékspecifikus tapasztalási időtávok és tapasztalási küszöbök, amelyek – intézményesülve vagy átlépve – közös történelmet alapítanak. Kivétel nélkül érintik az együtt élőket, legyen szó családokról, szakmai csoportokról, egy adott város lakóiról vagy egy hadsereg katonáiról, egy-egy állam polgáraitól vagy társadalmi rétegekről, hívőkről vagy hitetlenekről az egyházak körein belül és kívül, bárminemű politikai cselekvési közösségről, például pártokról, szektákról, frakciókról, kamarillákról, vezérkarokról, szervezetekről, grémiumokról, községekről. Egy szó mint száz: minden cselekvési közösség – akár életutak kereszteződéséből szövéődött, akár a véletlen terméke, akár szervezés eredménye – segít stabilizálni az egyszer már megszerzett tapasztalatokat. Az időbeliséget tekintve beszélhetünk tehát politikai és társadalmi jellegű nemzedéki egységekről, melyekben az a közös, hogy egyszeri vagy ismétlődő tapasztalatokat szereznek, gyűjtenek, szabályoznak, vagy éppen közösen szenvedik el a tapasztalatok meglódulásait.

Legkönnyebb a politikai életből példákat hozni. Gondoljunk csak az államformák megváltozásának különféle eseteire, amelyeket polgárháborúk és háborúk idéznek elő vagy hajtanak végre. Ilyen volt a peloponnészoszi háború vagy a római köztársaság átalakulása augustusi monarchiává, a római birodalom szét hullása utódállamaira, a reformáció vagy a jószerivel klasszikusnak nevezhető németalföldi, brit, amerikai, francia forradalom, továbbá az orosz és a kontinensnyi orosz birodalomban élő megannyi nép forradalma.

A mindenkori nemzedéki tapasztalatok egymásba fonódása a győzteseket és a legyőzötteket egyaránt átfogja, még ha ezeket a tapasztalatokat más-más módon észlelik és dolgozzák is fel – már amennyire még feldolgozhatók. Még biológiaiilag különbözően rétegzett nemzedékeket is stabilizálhatnak viszonylag közös tapasztalatok, melyekre a később születők már sohasem tehetnek szert, legfeljebb valami hasonlóra. Ezért kénytelen a történetírás kezdettől fogva – módszertani szükségszerűségéből – elsődleges forrásokra támaszkodni, nemcsak az egyszer megszerzett, hanem a nemzedékspecifikusan gyűjtött tapasztalatok összetéveszthetetlenségének a kifürkészéséhez is. A történetírás Hérodotosz óta ezt a szabályt követi; a másodkézből dolgozó történészek is hallgatólagosan erre az előfeltevésre építenek. A kérdésre még visszatérünk.

A tapasztalatok tehát egyszerűek, amikor szert teszünk rájuk – és megismételhetők, amikor felgyülemlenek. Következésképp minden olyan történetnek, amely tapasztalatokból épül fel és azokból levezethető, két aspektusa van. Az egyszerű, azaz meglepő események tapasztalatokat idéznek elő és történeteket hívnak életre – ahogy a felhalmozódott tapasztalatok a történetek közép távú tagolásában segítenek. Léteznek olyan nemzedékspecifikus körülmények és folyamatok, amelyek a személyes élettörténetekben metszik egymást, ugyanakkor hosszabb, közös tapasztalati teret alapító időtávokra utalnak. Bármi legyen is az a korszak, valahol itt keresendő. Ezért is hangsúlyozza Clarendon – a személyek felől megközelített történelmen túl – a történelem úgymond „hasznosabb” aspektusát: „az utókor számára hasznosabb, ha egy-egy kor karakterét kínáljuk, mintsem egyes személyekét, vagy éppen a megtörtént tények beszámolóját, melyet amúgy sem érthetünk meg igazán, ha nem ismerjük a megtörténtükkor uralkodó szellemet.”¹⁰

A lehetséges tapasztalatok eddig ábrázolt kettős időperspektívája alapján máris rögzíthetjük a következőket. A tapasztalati változások, amelyek *in situ* mindig egyszerűek, különböző idősíkokon zajlanak: nevezetesen egyrészt olyan történések kölcsönhatásában, amelyek szituatív és spontán módon új tapasztalatokat fakasztanak, másrészt lassabban, tapasztalatok összeadódása, beigazolódása vagy módosulása révén, vagy azon körülmények viszonylag állandó szövetének változásaira reagálva, amelyek között bármilyen esemény egyáltalán lehetséges. Amennyiben tehát a tapasztalatok és azok változásai történeteket generálnak, az így születő történetek két előzetes adottságban gyökereznek: egyrészt az emberek egyszerű tapasztalatokra tesznek szert, másrészt tapasztalataik nemzedéki rendben kapcsolódnak össze. Ezért legitim eljárás az annalsztikán túlmutató történeteket uralkodási évszámok vagy politikai események szerint is tagolni, melyek nemzedékspecifikus küszöbököt jelölnek. És ezért fog minden modern társadalomtörténet olyan konkrét közös elemekre hivatkozni, amelyek a nemzedékfüggő tapasztalási egységeket időben körül fogják.

¹⁰ “more useful to posterity to leave a character of the times, than of persons, or the narrative of the matter of fact, which cannot be so well understood, as by knowing the genius that was prevailed when they were transacted” (Clarendon 1955: 7).

Harmadszor, tapasztalati változás bekövetkezhet hosszú távon is, lappangva vagy lökésszerűen, minden spontán érintettségén és előreláthatatlan fordulaton túl, miáltal a nemzedékfüggő, megmerevedett vagy bevésozott tapasztalatok mindenestül eltolódnak. Ilyenkor maga a rövid vagy közép távon bejáratódott, kiépült tapasztalati „háztartás” szenved változást.

Újra és újra felmerül példaként a Római Birodalom felbomlása a honfoglaló germán népek hatására, valamint a pogány kultuszok ezzel egyidejű kiszorulása és átalakulása a kereszténység terjedése nyomán. Minden elsődleges – személyes és nemzedék-specifikus – tapasztalat ellenére az egész társadalmi rendszer megváltozott, amit a kortársak kizárólag kétféleképpen tapasztalhattak: vagy metaforikusan bukásként, vagy üdvtörténetileg a küszöbön álló megváltás reményeként. Egy további példa a világgazdaság rendszerének megszületése, amely Európából kiindulva a földkerekség teljes állami és társadalmi berendezkedését mind bel-, mind külpolitikailag átrendezte. Az ilyen hosszú távú folyamatok, amelyek minden aktuális konfliktusra hatást gyakorolnak, vagy egyenesen konfliktusokat gerjesztenek, háttértapasztalatként akkor is jelen vannak, ha sokszor csak a történetész módszeres kérdései nyomán tudatosulnak.

Leegyszerűsítve, ilyenkor mindig valami személyeket és nemzedékeket átfogó rendszerváltozás zajlik, amelyet csak visszatekintve, történeti reflexió útján lehetséges megragadni, és amelyet – ahogy erre Karl Ferdinand Werner újra és újra felhívta a figyelmet – Orosius óta úgy szokás felfogni, mint valami győzelemmias nekiiramodást a jövőbe. A szóban, úgyszólván nagyszülőkről unokákra hagyományozódó tények készlete nem elegendő, hogy a hosszú távú változást az unokák ilyenként érzékeljék. A tapasztalatok korábban ábrázolt gyarapodása és változása szinkronikus volt annyiban, hogy mindig az egyszerre élő nemzedékekhez kötődött. A harmadik eset, a rendszerek hosszú távú megváltozása szigorúan diakronikus folyamat, nemzedékeken átívelő szekvenciákban zajlik, amelyek kivonják magukat a közvetlen tapasztalás alól.

A saját tapasztalásba beépített idegen tapasztalásnak ezt a fajtáját manapság – leszűkített, speciális értelemben – „történetinek” szokás nevezni. A régmúltat ilyenkor vagy a jelen sajátosságainak magyarázatához mozgósítjuk, vagy a korábbi történelem sajátos másságának kisilabizálásához vetjük latba. Antropológiailag mindkét esetben arról van szó, hogy a nemzedékeken átívelő idegen tapasztalatokat saját tapasztalati háztartásunkba kebelezzük be. Az ilyen rendszerváltozásokat hajdan mitikus képek őrizték, ma viszont csak megfelelő történeti kérdezéstechnikák képesek megragadni. A tapasztalatváltozás e harmadik, hosszú távú formája történeti módszerek nélkül egyenesen érzékelhetetlen, s ezzel már a következő alfejezet témáját érintjük. Azt a nemzedékeken átívelő tapasztalatváltozást, amely a saját tapasztalás alól kibújó tényezőkre vonatkozik, kizárólag a megfelelő módszerek kezelhetik a tapasztaláshoz hasonló módon. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy ilyenkor szinte a történeti tapasztalás megalapítása zajlik, amely minden elsődleges tapasztalást alátámaszt.

Akár arról van szó, hogy régi pogány történeteket keresztény perspektívába merítünk, akár arról, hogy a keresztény történeteket a felvilágosult racionalitás mércéihez szabjuk, vagy arról, hogy mások múltbeli tapasztalatait saját felfogásunkba kebelezzük, vagy hogy a történelem egészét gazdaságilag meghatározottként értelmezzük, mintha tapasztalásról lenne szó – a történeti tudomány munkája mindenképpen alapvető szerepet játszik a hosszú távú tapasztalatváltozás beépítésében a saját tapasztalatok közé.

Mégis tévedés volna azt hinni, hogy a rendszerek hosszú távú változásait csak az újkorban, vagyis a középkor fölfedezése vagy a tapasztalatváltozás felgyorsulása óta szokás módszeresen tárgyalni. Persze sok igazság van abban a feltevésben, hogy egy merőben másfajta múlt visszamenőleges felfedezése a mi hermeneutikailag vagy társadalomtudományilag kezelésbe vett történelmünk sajátos tapasztalata. Azáltal, hogy a humanizmus óta az egész történelmet ókorra, középkorra és újkorra osztjuk, vagy újabban termelési kritériumok szerint tagoljuk, egyetlen ívet rajzolva a vadászó és gyűjtögető hordáktól a földművelésen és a magaskultúrákon keresztül egészen a technikai-ipari korszakig – ezáltal természetesen valami nemzedékeket átfogó tapasztalási teret hiposztázálunk, amely évezredek és évszázadok alatt, hosszú távon stabilizálódott és csak lökészerűen változott.

Ha azonban az ilyen hosszú távú perspektívák antropológiai előfeltételeire összpontosítunk, megállapíthatjuk, hogy azok nemcsak az újkor óta, hanem kezdettől fogva rányomták bélyegüket a történetírásra. Amikor Hérodotosz a görög-perzsa háború egyszeri és nemzedék-specifikus tapasztalatairól mint történeteinek hatalmas, jóformán egykorú témájáról beszél, kutatásai még akkor is, sőt éppen ezért valami régebbi múltba, két-három nemzedék távolába nyúlnak vissza: ezeket az előidőket csak nyomozással feltárt idegen tapasztalatok révén dolgozhatta fel kritikailag. Már eleve az a kihívás, hogy a mítoszokat és a mondákat – amennyire racionálisan lehetséges – historizálja, arra kényszerítette, hogy elbeszélésébe vagy értelmezésébe korábbi tapasztalatokat is bevonjon.

Bevezetésében Thuküdidész kifejezetten ki is dolgozza a hellén történelem mélyreható, sok száz évet átfogó szerkezeti változását, amely végül is, az athéniak hatalmának gyarapodása következtében megteremtette egy nagyszabású és páratlan háború lehetőségét.

Tacitus eredeti módszere, mellyel a császárkor borzalmait festi elénk, e kor másságának nyomatékos tudatosításán alapszik, a római köztársaság korábbi évszázadaihoz képest.

Joachim da Fiore tanítása a három egymást metsző korszakról gondolati szükségszerűséggel tartalmaz hosszú távú tapasztalati egységeket és éppily hosszú távú tapasztalatváltozásokat. De elég is ennyi példa a premodern időkből.

Ha elfogadjuk a formalizált tapasztalásmódok imént kifejtett hármását, arra következtethetünk, hogy a rövid, a közép és a hosszú távú tapasztalási időszakaszok egyformán eredeti történeteket tesznek lehetővé.

A tapasztalatok nyomása, amely az emberekre és tetteikre nehezedik, időben mindig különböző mélységben rétegződik. Sejthetjük, hogy ez a tény

visszahat a történeti módszerekre is, amelyek nyilván összhangban vannak a tapasztalás említett módjaival. A történész használta módszerek ugyanis, melyeket a történelmi tapasztalatok elbeszéléssé és tudománnyá alakításához alkalmaz, mindig jelenbeliek, a jelen tapasztalatára vonatkoznak, abban kell beigazolódniuk, még akkor is, ha a felkutatandó tények a messzi múltban rejlenek. Próbáljunk meg ezért néhány módszert időbeli tapasztalásszerkezetére nézve megvizsgálni.

4. A TÖRTÉNELEM FELJEGYZÉSE, TOVÁBBÍRÁSA ÉS ÁTÍRÁSA: A LEGALAPVETŐBB MÓDSZERTANI FELTÉTELEK

Ha a történelmi tapasztalás időbeli struktúráit a tapasztalatok elbeszélésének, írásos megjelenítésének és módszertani feldolgozásának fajtáira vetítjük, a műfajok különféle elméleteitől függetlenül a következő típusokat alkothatjuk: a történelem feljegyzése, továbbírása és átírása. A feljegyzés elsődleges aktus, a továbbírás több időtávot akkumulál, az átírás pedig mind a feljegyzetteket, mind a továbbírottakat korrigálja, hogy visszamenőleg új történetet kerekítsen belőlük. Ennyiben a historiográfia alább tárgyalandó három fajtája ideáltipikusan megfeleltethető a tapasztalatgyarapodás három útjának. Mindazonáltal előre kell bocsátanunk, hogy az ilyen egyszerű korreláció nem veszi figyelembe a három időbeli kiterjedés valóságos összefonódásait. Ugyanis minden történet egységét az jellemzi, hogy – a mindenkori súlyponttól függetlenül – a rövid, közép és hosszú távú tapasztalásmódok mindegyike beépül a történetírás mindegyik fajtájába. Éppen az elkerülhetetlen módszertani átfedések miatt lehetetlen lemondani az egyszerű feljegyzésről, az akkumuláló továbbírásról és az újra és újra kikényszerülő átírásról. Ezek viszonyai és módszertani megfeleltetésük természetesen az idők során változnak. A mi figyelmünk azonban azokra a tartós antropológiai körülményekre irányul, amelyek a történeti módszereket egyáltalán lehetővé teszik és formális összhangjukat jellemzik.

A történelem feljegyzése

Kézenfekvőnek tűnik a feljegyzést minősíteni az elsődleges eljárásnak. Minden történetet elbeszélés vagy lejegyzés konstruál, és mindegyikbe beépülnek a történész közvetlen tapasztalatai. Ebből fakad az úgynevezett „jelenkor-történetírásnak” a dominanciája: a jelen krónikaírása – hogy Fritz Ernst szavával éljünk – egészen a 18. századig megőrizte ismeretelméleti elsőségét.¹¹ Az újszerűségnek, melyre minden újonnan bekövetkező történés joggal tart igényt, nincs szüksége kiegészítő indoklásra az előre nem látott, váratlan fordulatok historiográfiai fel-

¹¹ Ernst 1957, továbbá Koselleck 1987.

dolgozásához. Ezért nem is meglepő, hogy Hérodotosz vagy Thuküdidész óta a történetírók különösen hangsúlyozzák a hírül adott események páratlanságát: az egyedülállóság toposzához mindig is nagy meggyőződéssel lehetett folyamodni. Ebben az értelemben a historizmus egyszerűségi axiómája azon őstapasztalatok sorába tartozik, amelyek minden egyáltalán emlékezésre méltónak tartott történetet megalapoznak.

Az egyszerűnek tapasztalt dolgok utolérhetlensége eleve történetírásért kiált: a történetekbe bonyolódott emberek dicsősége és szégyene, teljesítményei és szenvedései rögzítést követelnek. A történetírás maradandó alaptémája a tapasztalatok emlékezetbe vésendő és ott megőrzendő gyarapodása. A történeti módszerek születésének – a történeti módszer fogalmát általános értelmében véve – ez a történelmi helye. A tapasztalatok minden különösebb kérdezősködés nélkül is történetekbe foglalhatók, sőt a mindennapi életben ez az általános. Módszerről csak attól kezdve beszélhetünk, hogy célzott kérdések vizsgálódásokat indítanak el olyan ismeretek megszerzése érdekében, amelyekre ilyen eljárások nélkül nem tehetnénk szert. Az ókori történetírás óta – explicit vagy implicit módon – két kérdést szokás felvetni: Mi történt, és hogyan került rá sor?¹² Csakis így lehet a mindig egyszeri tapasztalást olyan ismeretté alakítani, amely túléli az eredeti alkalmat. Ehhez pedig valamiképpen a kutatás újtaira kell lépni, melyek túlvetnek a pusztá tudomáson és hírül vételen.

Hérodotosz és Thuküdidész a kutatás olyan útjait tárták fel, melyek a történetírásba beáradó új és új tapasztalatok ellenére máig őrzik erejüket és érvényüket. Elsősorban a manapság *oral history*nek nevezett módszert kell megemlítenünk, amely nélkül lehetetlen kinyomozni bármilyen tapasztalati tartalmat vagy tényállást. Van, aki egyenértékűként kezeli a legkülönfélébb tanúktól származó állításokat, ahogy Hérodotosz is előszeretettel tette; van, aki szembesíti és a valószínűség mértéke szerint mérlegeli őket; van, aki írásos dokumentumokat hív segítségül ellenőrzésképpen, ahogy már Hérodotosz és Thuküdidész is feliratokhoz folyamodtak; van, aki kérdőíveket töltet ki, mint Robertson a 18. században;¹³ és újabban vannak, akik szóbeli kérdezőtechnikák útján nemzedékspecifikus kohorszokat egyesítenek, majd ezek visszaemlékező kijelentéseit fennmaradt naplókval vagy levelekkel szembesítik – a tapasztalatok ismeretté alakításának módszerei azonban elvileg mindvégig változatlanok. A tényállások megállapítása – vagyis hogy mi történt –, ami a konkrét egyszerűséget veszi célba, eszerint olyan egyetemes módszerekkel él, melyek alkalmasak az egyszerűség felderítésére, akár Thuküdidész igyekszik annak bemutatására, hogy mik estek meg,¹⁴ akár Ranke akarja megtudni, hogy voltaképpen mi is történt.¹⁵

¹² Cicero: *De oratore* II, 15, 63.

¹³ Lásd Schlenke 1953. Az utalásért Georg C. Iggersnek tartozom köszönettel.

¹⁴ Thuküdidész II, 48; Lukianosz: *Hist. conscrib.* 39. és 41.

¹⁵ Ranke 1872: VII. Ugyanitt a „mi” és a „hogyan” klasszikus megkülönböztetéséről: „A tények szigorú bemutatása, bármily feltételesek és csúfak legyenek is, kétségkívül a legfőbb törvény. Számomra másodlagos volt az események egységének és előrehaladásának kibontása.” Azt, hogy

Azokat a módszertani fokozatokat, amelyek a közvetlen szemtanúk kikérdezésétől és a közvetítő fültanúk meghallgatásától az írásos dokumentumokhoz folyamodó ellenőrzésig terjednek, ezt az idők mélyébe nyúló skálát Hérodotosz éppúgy kibontakoztatta, mint Beda vagy napjaink történészei. Vannak a személyes tapasztalattól szövődő tények ismeretének lehetséges gyarapítására vonatkozóan olyan antropológiai követelmények, amelyekről nem mondhatunk le, ha egyszer felfedeztük őket. Ilyenek nyomják rá bélyegüket a történeti metodikára.

Ahhoz persze, hogy az egyszeri eseteket a maguk egyediségében ismerhessük fel, szükség van egy további lépésre is, nevezetesen arra az ellenkérdésre, hogy miért éppen így és nem máshogy alakultak a dolgok. Ez modern nyelven szólva hipotézisek megalkotásához vezet, amelyek nemcsak azt tudakolják, hogy voltaképpen mi is történt, hanem azt is, hogy a történetek egyáltalán hogyan voltak lehetségesek. A „hogyan került sor erre?” kérdés mögött mindig ott rejlik egy másik kérdés, a „hogyan kerülhetett sor erre?”.

Hérodotosz például így érvelt: vajon hogyan végződött volna a perzsa háború, ha az athéniak nem kapcsolódtak volna be – majd arra következtetett, hogy részvételük döntő befolyást gyakorolt a háború kimenetelére. Módszertani szempontból ugyanezt az érvet veti latba Montesquieu is, amikor felteszi a kérdést, hogyan dönthetett el egyetlen csata egy egész háborút. A szóban forgó csatát ezután olyan körülményekre vezeti vissza, amelyek lehetővé tették, hogy egyetlen csata fordulatot hozzon a háború menetében.¹⁶ Egy egyszerinek tapasztalt valóság lehetőségének kérdése logikusan vezet el hosszú távú okok és szituatív alkalmak megkülönböztetéséhez, mely az adott történetet megmagyarázhatóvá teszi. Thuküdidész egész művét a megközelítésnek ez a kettőssége jellemzi. Nemcsak arról van szó, hogy az események láncolatának síkján mutat be okokat és következményeket, amelyek egyformán foglyai saját egyszerűségüknek, hanem arról is, hogy az egyszeri és mindig meglepő eseményeket hosszú távú, tartós előfeltételeikkel szembeállítja, melyeket az emberi hatalom patológiájában vél felismerni: ennek kell megmagyaráznia, miért így és nem máshogy alakultak a dolgok.

A megközelítésnek ez a kettőssége – más megokolásokkal – Hérodotosznak is sajátja. A magyarázat hasonló modelljével találkozunk nála, amikor például arról ad hírt Egyiptomból, hogy az elrabolt Helenát nem is Trójába, hanem a Nílus partjára vitték:¹⁷ „ha Helena Ilionban lett volna, visszaadták volna őt a helléneknek” – minden ésszerű ok emellett szól. A trójaiak tehát nem is tudták volna visszaadni Helenát, elkerülendő a háborút. A görögök azonban nem hittek nekik, hogy bosszút állhassanak. A háború eszerint egy fantom körül dúlt. A valódi ok minden alkalmi indítékot megelőzően az emberek elvakultságában rejlett, melyet az istenek meg szoktak torolni.

Ranke elhíresült mondása egy thuküdidészi fordulat, az *ego de hoion te egineto lexo* [én pedig a megtörténtet úgy fogom elmondani, ahogyan megtörtént] fordítása, Konrad Repgen mutatta ki. Vö. Repgen 1982.

¹⁶ Hérodotosz: *Hist.* VII, 139; Montesquieu 1997: 126.

¹⁷ Hérodotosz: *Hist.* II, 113–121.

Bármilyen úton-módon alakítja is a történész a meglepő tapasztalatok rettetését vagy örömét ismeretté, mindig kénytelen lesz az egyszeri tapasztalatok magyarázatára közép vagy hosszú távú, tartós okokat keríteni. Az egyes esetek elemzése hipotéziseket kényszerít ki, a hipotézisek magyarázatokat követelnek, a magyarázatok pedig a valóságot saját lehetőségi körülményeivel szembesítik. Ezen a ponton lép be az érvek sorába a szituációhoz kötött egyszeriség és a hosszabb távú okok megkülönböztetése: enélkül bármilyen történet megismerése lehetetlen. Ez a megkülönböztetés minden paradigmaváltást túléli.

A tapasztalásmódok fentebb kifejtett időbeli sokrétűségének tehát megvan a megfelelői a metodikai feldolgozás terén. A mindig egyszeri események előreláthatatlansága csak úgy ábrázolható, ha a felgyülemlett közép és hosszabb távú, úgyszólván tartós tapasztalatok is helyet kapnak benne. Kizárólag így adhatunk módszeres választ arra a kérdésre, hogy mi történt, és hogyan kerülhetett rá sor. A bemutatott egyedi események és tartósan fennmaradó okaik Hérodotosznál és Thuküdidésznél kimutatott megkülönböztetése minden módszer antropológiai állandója.

Az, hogy az elsődleges tapasztalatok egyszeriségének feldolgozására oksági levezetéseket készítünk-e az események láncolata mentén, hosszabb távon fennálló körülményekhez folyamodunk-e, vagy tartós értelmezésmintákat vetünk-e latba – egy formális történeti antropológia szempontjából megítélésünk szerint egyre megy. Az az időbeli többrétűség, hogy tapasztalataink egyszeriek és mégis halmozódnak, minden olyan módszerbe beépül, amely egy adott esetet rekonstruálva azt tudakolja, hogyan volt a dolog egyáltalán lehetséges. E minimális módszertani feltétel nélkül semmilyen történet semmilyen fordulatát, bekövetkezteként újszerűségét és meglepő voltát nem lehet történeti ismeretre váltani. Ezért szűrhetett le Hérodotosz minden történetből valami benne rejlő igazságot; beszámolójában ezért értelmezhetette Thuküdidész az emberi természetről árulkodó peloponnészoszi háború páratlanságát *ktéma esz aiei* [örökre szóló birtok] gyanánt; ezért lehetséges azóta az egyszeri történeteket a következő eset exemplumaiként felidézni.

A módszert tehát az jellemzi, hogy túléli azt az alkalmi indítékot, amely életre hívta: úgyszólván képes önállósulni, leválasztható a kiinduló körülményekről, formalizálható és átörökíthető. A mindig egyszeri esetek elemzése, amely tanúkat faggat és forrásokat értelmez, megismételhető tapasztalati állításokra kénytelen hivatkozni, amikor egy adott esetet akar megokolni, megérteni, vagy akár belőle bármilyen értelmet kicsikarni.

Ez a történeti-antropológiai követelmény persze a történelem során, a ténylegesen zajló tapasztalatváltozások során más-más módon teljesül. Ez akkor lesz a legvilágosabb, ha azokat a végső megokolásokat vesszük szemügyre, amelyek a mindenkori egyszeriségekkel és a meglepő újdonságokkal hivatottak megbirkózni. Ilyenkor egymást keresztezve és egymást váltva olyan instanciák bukhatnak fel, amelyek segítségünkre vannak a tapasztalatok ismétlődhetőségének biztosításában. Lehetnek ezek istenek vagy a felettük is uralkodó fátum

(Hérodotosz, Polübiosz), lehet ez az emberrel vele született hatalmi törekvés (Thuküdidész, Machiavelli, Lord Acton), Fortuna (Polübiosz, Tacitus, Freisingi Ottó, Machiavelli, Voltaire), a keresztények Istene, akire minden eddig említett nagyívű megokolás visszavezethető, az ember szüntelenül reprodukálódó végeségét az örökkévalóságra utalva¹⁸ (Ágoston, Beda, Freisingi Ottó); lehetnek hosszabb távon ható erők, eszmék vagy princípiumok (Herder, Humboldt, Ranke), állandó erőtenyezők (Jacob Burckhardt), termelési körülmények, jogi állandók, gazdasági, intézményi determinánsok vagy az emberek feje fölött végiggördülő konjunkturális mozgások (Ferguson, Smith, Marx), vagy éppen a hosszú idő alatt felgyülemlett tapasztalati adatok modern kombinációi és elméleti feldolgozásai: módszertanilag minden esetben arról van szó, hogy az egyszeri meglepetések és újítások elsődleges tapasztalatait hosszú távú lehetőségfeltételeik felől igyekszünk értelmezni.

Annak ellenére, hogy a vázolt végső megokolások gyökeresen megváltoztak aszerint, hogy hellénekről, rómaiakról, keresztényekről vagy – az újkorban – magukat tudósoknak tekintő kutatókról van szó, a tapasztalatok módszertani feldolgozásának formális struktúrája változatlan maradt. Ez a struktúra az elsődleges tapasztalás időbeli törésén alapul, amelyet metodikailag – többé vagy kevésbé tudatosan irányítva – differenciálni kell, hogy az egyszerűséget és az állandóságot egymásra vonatkoztassuk. Legalább ennyi közös van a történeti kutatások valamennyi útjában: ennek köszönhetően beszélhetünk a történelem egységéről is, bárhogy támadtak, gyűltek össze, szenvedtek törést vagy tartalmi változást a konkrét tapasztalatok.

A történelem továbbírása

A történelem diakron menetében, tisztán mennyiségileg tekintve, folyamatosan összeadódnak az elkerülhetetlenül megszerzett tapasztalatok. Ebből azonban még semmiképp sem következik, hogy a tapasztalatok feltétlenül bővülnek is. Az ember feledékeny lény, és hajlik rá, hogy saját élményeit tekintse a tapasztalás egyedüli forrásának. Ahhoz, hogy a tapasztalatok bővüléséről lehessen szó, történeti módszerre van szükség, amely az események diakron folyását szisztematikusan rendez. Ennek elengedhetetlen feltétele a visszamenőleg áttekinthetővé és így átgondolhatóvá váló időtávok meghosszabbodása.

A legegyszerűbb természetesen az újonnan megeseettek hozzáfűzése a lemásolt és kivonatolt korábbi történetekhez. Az annalisztikát és részben a krónikáírást is ez vezérli, noha eljárásukkal szemben újra és újra kétségek támadnak, a humanizmus óta egyre szisztematikusabb érvekkel megtámogatva. Mindenesetre a többé-kevésbé naiv másolásból és kivonatolásból világos, hogy ami az egyedi

¹⁸ Lásd ehhez újabban a középkori historiográfia szövegekre támaszkodó szerkezetelemzését: Melville 1986.

esetek vissza-visszatérő lehetőségei körülményeit illeti, a tapasztalati tudás nem változott gyökeresen. Ez alapján is érthető, miért kezelték a történetírást másfél évezreden át a retorika egyik válfajaként, melynek az igazsághű ábrázolás és elbeszélés konstans szabályaihoz kell igazodnia.¹⁹ Azzal, hogy a históriát a retorikának rendeljük alá, mintegy stabilizáljuk a historiográfiailag egyszer már kezelésbe vett tapasztalatokat. A bemutatásra váró tények így már – ha egyszer helyesen ábrázoltuk őket – úgyszólván problémamentesek. Bár az ábrázolás szabályai kétségkívül egyenrangúak a történeti tapasztaltfeldolgozás módszereivel, e helyütt azokra a megismerési teljesítményekre összpontosítunk, amelyek a továbbírásból – sokszor kényszerítő erővel – adódtak.

Bárhogy vélekedjünk is Polübiosz kioktató modoráról, mindenesetre ő a római terjeszkedés jóvoltából megtette azt a döntő lépést, hogy földrajzilag elszórt történeteket egyetlen egységben tárgyalt.²⁰ A megismerésnek ezt a kibővülését kifejezetten saját nemzedéke tapasztalati gyarapodásának minősíti – de egyedül ő volt képes ezt metodikára is váltani. Munkájában különálló cselekvési tereket illeszt egyetlen átfogó összefüggésbe, amely alapvetően kivonja magát az egyedi tapasztalás alól. A történelmet úgyszólván magasabb szintre aggregálja. Azóta a geográfia nem csupán minden történetírás előfeltétele, hanem annak – mondhatni – integráns része. A megismerésnek ez a módszertanilag kidolgozott bővülése tudománytörténetileg újra és újra tetten érhető. Gondoljunk csak arra, hogyan alakította át Heeren az európai államok Spittlertől additív módon megírt történeteit az európai államok rendszerének és gyarmatbirodalmaiknak átfogó történetévé.

Ezek szerint a Polübioszsal kibontakozó ismeretgyarapodás, melynek nyomán a különmeműnek látszó történetek a maguk sajátos és közvetlenül elsődleges tapasztalataival összekapcsolhatók, metodikailag bármikor megidézhető. Ez a megismerési lehetőség ma már számtalan egyedi történet implicit előfeltétele: a 18. század óta egyre többször fordul elő, hogy egy történetet csak globális összefüggésekbe illesztve lehet kellően megérteni. Számos rövid vagy hosszú távú elsődleges tapasztalat ágyazódik – módszertanilag gyakran reflektálatlanul – földrajzilag távoli körülményekbe, például gazdaságiakba, melyek nélkül számos elsődleges tapasztalatunk elképzelhetetlen lenne. A történelem „világtörténelemként” való művelésének elve, mióta Polübiosz és Poszeidónosz²¹ bevezették a gyakorlatba, változatlanul megvalósítható, sőt a világtörténelmi tapasztalatok egyre erősödő szorításában egyenesen megkerülhetetlen követelmény.

Az összefüggések megteremtésének geográfiai aspektusával szorosan összefügg a szinkronizáció ebből fakadó kényszere. Amit már Hérodotosz implicit és kifinomult módon megvalósított,²² amikor a dinasztiai különféle adatsorait

¹⁹ Lásd Hayden White provokatív írásait, amelyek nem vetik fel és nem is válaszolják meg a módszertani igazság kérdését: White 1986 [1982]

²⁰ Polübiosz: *Hist.* I, 3–4; V, 31; VIII, 4.

²¹ Meier 1975: 605.

²² Strasburger 1980: főként 39. skk.

egymáshoz hangolta, az Polübiosznál már tudatos módszer. A más és más mélységben rétegzett és értelmezett történelmi terek egyre halmozódó tapasztalatával együtt nőtt a módszertanilag egységes datálások kidolgozásának kényszere – gondoljunk a későbbiek közül Dionüsziosz Exiguusra és Bedára –, mígnem végül Scaliger megalkotta asztronómiai alátámasztott, abszolút és természeti kronológiáját a földkerekség legkülönbözőbb kultúrái számára. E téren is azt mondhatjuk, hogy a kronológiailag eltérően besorolható kultúrák immár felfedezett tényét attól a pillanattól kezdve lehetett történelmi ismeretté alakítani, hogy meggyökeresedett s végül segédtudományként módszeresen kibontakozott a kronológia.

De további metodikailag megragadott felismeréseket is említhetünk, amelyek a már lepergett történetek valamilyen minimumát feltételezik, hogy e történetek egymás mellett és egymás után megkülönböztethetők legyenek. Csak így van mód olyan összehasonlításokra, melyek a saját és idegen tapasztalatokat egymáshoz mérik.

A leggyakoribb és mindmáig meglepően töretlenül űzött összehasonlítás az államformák összevetése. A Hérodotosznál²³ megjelenített szofisztikus vitában felbukkanó érvek Platónon és Arisztotelészen keresztül egészen Polübioszig végigkövethetők, de azóta is minden történetírói munka – például Roscher műve²⁴ – ugyanazokat idézi meg, amikor összehasonlításba bocsátkozik. Jószerivel azt mondhatjuk, hogy egyfelől az emberi önszerveződésről valaha megszerzett tapasztalatok, másfelől különféleképpen súlyozott terhekkel járó, de szabályszerű folyamatok ismétlődhetőségének klasszikus esetével van dolgunk.

Antropológiai különbség-meghatározásunk – miszerint bármely konkrét történet meglepő újszerűsége metodikailag csak úgy alakítható ismeretté, ha közép vagy hosszú távú tapasztalati tételekkel kapcsoljuk össze – ezen a ponton egyetemes történetileg máig érvényes alkalmazást nyer. A történetek továbbírása folytán áttekinthetővé váló minimális tartamú folyamatok másként lehetetlen összehasonlításokat tesznek lehetővé. Az egyszer kinyert eredmények – és itt a megismerés valódi bővüléséről van szó – máris továbbszármaztathatók. Okkal feltételezhetjük, hogy minden modern tipológia is – például Max Weber heurisztikusan oly termékeny elmélete az ideáltípusokról – ugyanarra az alapvető alakra vezethető vissza.

De a továbbírás nemcsak a hasonló vagy analóg történetek összehasonlíthatósága és így szerkezeti megismételhetősége előtt nyitja meg az utat: a tisztán diakronikus egymástutánisági szabályok is ide tartoznak, a tapasztalatok felhalmozódásával összhangban. Azt az arisztotelészi tételt, miszerint kis okok rop-pant következményeket képesek érlelni, Polübiosz és Tacitus már argumenta-

²³ Hérodotosz: *Hist.* III, 80–82.

²⁴ Az itt kifejtett szerkezeti analógiára, mely az egyszeri, konkrét államformákat közép és hosszú távú tapasztalati tételekre vonatkoztatja, egy példa Roscher 1888 és 1890. Marx ezért illetve a szerzőt a „Wilhelm Thukydides Roscher” gúnynévvel. Vö. Marx 1949: 1. k./232; ill. 3. k./7. fejezet 30. jegyzet

tív módon alkalmazták a történetírásban,²⁵ 18. századi szerzők pedig – például Bayle, Voltaire vagy Nagy Frigyes²⁶ – nagy nyomatékkal vetették latba az események közép távú meglódulásának magyarázatára. Az irónia módszerré lépett elő.

Óvakodnék a középkori figurális történelemértelmezést is itt említeni, de van valami abban az állításban, hogy a *Szentírás* többszörös értelme módszertanilag lehetővé tette a szövegek kétféle olvasatát: olvashatók voltak mind egyszerűségükre, mind korokon átívelő összefüggéseikre tekintettel. A többszörös írásértelmezés elsősorban az egyedi eseteknek értelmet kölcsönző isteni Gondviselés állandóságát volt hivatva bizonyítani. Condorcet ennek nyomán fejleszthette ki analóg eljárását, mely alkalmas volt a konkrét, egyszeri és heterogén haladási sorok sokaságát az egy történelem közös tablójává illeszteni össze. Nála Isten kiválasztott népének helyébe egy hipotetikus nép megismerési konstrukciója lép: „Vázlatos képünk itt már valóban történelmi tabló lesz, mivel a ránk hagyományozott történelmi események szakadatlan sorára támaszkodik: szükséges azonban, hogy ezeket az eseményeket különböző népek történetéből merítsük, s összevessük, kombináljuk őket egymással, hogy egyetlen nép feltevészerű történelmét következtessük ki belőlük, és megrajzolhassuk haladásának képét.”²⁷ Mindkét esetben olyan eljárással van dolgunk, amely egyazon forrás többszörös értelmét aknázza ki, hogy az egyedi esetet átfogóbb összefüggésekbe helyezze. Akár az isteni Gondviselés felismeréséről, akár egyszeri teljesítmények haladásos értelmezéséről, akár pedig – mint manapság – valamiféle társadalomtörténetileg feldolgozott szerkezetváltozásról van szó: a tapasztalatokat mindig analóg módszerek veszik kezelésbe, melyek az egyedi eseteket hosszabb távú összefüggések hátterére vetítik, anélkül hogy közben magukat az egyedi eseteket eltüntetnék. Épp ellenkezőleg, e kettős olvashatóságnak köszönhetően születik csak meg a történelem.

Az említett esetek mindegyikében arról volt szó, hogy az idő tapasztalati előrehaladásával különféle módszerek fejlődtek ki – az egyetemes történelemtől a világtörténelemig – a terebélyesedő térbeli összefonódások és időbeli megfelelőik alkalmas kezelésére. Eközben a lehetséges ismétlődésre tekintettel – mintegy szinkronikusan – felállított összehasonlítások, analógiák, párhuzamok éppúgy bekerültek a kutatás eszköztárába, mint olyan kísérletek, melyek az egyes folyamatokban vagy akár a történelem egész menetében rejelő diakron szabályszerűségek felfedezésére irányulnak. El kell persze ismernünk, hogy az efféle megközelítések mindig is szorosan függnék előzetes filozófiai, teológiai vagy éppen történelemelméleti döntésektől. Ugyanakkor az átörökíthetőség, az ismételhetőség és ezzel az ellenőrizhetőség próbáját az említett módszertani megközelítések

²⁵ Arisztotelész: *Pol.* V, 1303a; Polübiosz: *Hist.* III, 7; Tacitus: *Ann.* 4, 32.

²⁶ Bayle 1730: 4. k.789.: „Révolutions d’Etat, les plus grandes n’ont la plupart du temps pour principe qu’une bagatelle”; 2. kötet, 321. Vö. továbbá Koselleck 2003: 182. skk.

²⁷ „Ici le tableau commence à s’appuyer en grande partie sur la suite des faits que l’histoire nous a transmis: mais il est nécessaire de les choisir dans celle de différents peuples, de les rapprocher, de les combiner, pour en tirer l’histoire hypothétique d’un peuple unique, et former le tableau de ses progrès.” Condorcet: 1963 [1793]: 38. Magyarul lásd uő. 1986: 65.

közül több is kiállta. Utóbbiaknak a tapasztalatok tényleges bővülése felel meg, amely semmivé foszlana, ha némi módszer nem alakítaná ismeretté, s így nem tenné potenciálisan maradandóvá. Bár sohasem indokolható meg kielégítően, hogy meghatározott időben miért jelentkezett egy bizonyos történeti felismerés, viszont ha egyszer már megfogalmazódott, bármikor megidézhető. Thuküdidész felismerései felülmúlhatatlanok, legfeljebb kiegészíthetők. Az államformák Hérodotosz-féle összehasonlítása az idők során tovább finomodott és gazdagodott, de azóta senki sem mondott le róla teljesen. Ennyiben megengedhetőnek tűnik a megismerésben tett előrehaladásról beszélni, ami korábban nyert felismerések ismételt alkalmazása nélkül észrevétlen maradna. A történelmi tapasztalatok metodikai feldolgozásának haladása tehát nem az úgynevezett paradigmaváltásoknak köszönhető, hanem annak, hogy minden paradigmaváltás, mely az újonnan fölmerült tapasztalatok kezelésére irányul, mindig is korábban nyert eljárások ismételt alkalmazására szorul.

Am a történelmet nemcsak egyszeri alkalommal megírják, nemcsak másolják és továbbírják a módszerek finomításával bekövetkező ismeretbővülésnek megfelelően, hanem éppily gyakran át is írják, kritikai visszatekintésekben egyenesen újraalkotják. Ezzel hallatlan mértékben megnövekszik a módszeres bizonyítás kényszere, hiszen másként megindokolhatatlan, hogy az eddig hírül adott vagy lemásolt történelem a valóságban miért volt egészen más, mint ahogy hírül adták vagy lemásolták.

A történelem átírása

A történelem átírása éppoly egyszeri, mint bármely történet első lejegyzése. Az átírás mindenképpen innovatív teljesítmény, hiszen tudatosan szembeszáll az addig hírül adott vagy megírt történelemmel. Ebből máris arra következtethetünk, hogy az átírás olyan tapasztalatváltozással függ össze, amely felér egy új tapasztalattal. A rövid, közép és hosszú távú ismeretgyarapodás hármasság időségi kiterjedése – és az ismeretvesztés megfelelő időtávjai – alapján pedig az várható, hogy a módszertani feldolgozás módjai e téren is a tapasztalatok három fajtájára vonatkoztathatók. Mind a kiderített tényeknek, mind megokolásaiknak újból, de legalábbis másképp kell megfogalmazódnuk; különben a korábbi hagyomány továbbmásolásáról vagy továbbírásáról lenne szó.

Természetesen a történelem átírása elképzelhetetlen és lehetetlen az egyidejű másolás és továbbírás nélkül, az egyszer már rögzített tapasztalati tartalmak felélevenítése nélkül. Ez nemcsak a középkori annalsztikára és krónikáírásra vonatkozik, melyek kivonatolt forrásai apróbetűs kötetekben újból napvilágot látnak, hanem máig érvényes a történetírás egészére. Nem mindent lehet „revidálni”. Azokon a pontokon azonban, ahol ilyesmi zajlik, óhatatlanul új módszereket kell mozgósítani, bármilyen reflektálatlanul is. A módszerek gyakran bújnak meg új állítások mögött, melyekből az innovatív módszertani következmények már

levezethetők – mint például az érett középkor szimbolikus történetírása esetében. Egyesek azért utasítják el a másolást, mert a kéznél lévő beszámoló könyvekből származik és nem maguknak az elkövetőknek, szemtanúknak az elsődleges forrásain alapszik, vagy nem áll legalább hasonló tapasztalati fokon – mert egyedül ez képesítené a történést arra, hogy a helyes kérdéseket tegye föl.²⁸ A valóban vagy vélhetően elsődleges tapasztalatok használata például az ókor óta a történetírás minimális követelményei közé tartozik, az igazság és a tévedés megkülönböztetése érdekében. Tisztán ismeretelméleti szempontból azonban ez még nem átírás, mert hiszen az autentikusan hagyományozott elsődleges tapasztalatok keresése még az úgyszólván közvetlen tanúság végső fórumához igazodik, melynek beszámolóit – megfelelően kifagatva – lejegyzésre érdemesek. Ez a mai napig változatlanul érvényes módszertani megközelítés, mint mondtuk, a folyamatosságnak azt a minimumát tartalmazza, amelytől Hérodotosz óta egyetlen történész sem térhet el, ha nem akarja elveszteni a szavahihetőségét.

A történelem átírása ezzel szemben olyan tapasztalatváltozásra utal, amely módszertani reflexió híján mai tudásunk számára elenyészett volna. Arról a tényről, hogy ez a különféleképpen rétegzett három tapasztalásmód mindegyikét érinti, de legalábbis érintheti, már Thuküdidész is tanúskodik. Míg azok a történetek, amelyek révén Hérodotosz a régmúltról vél beszámolhatni, egytől egyig valamilyen immanens vallási értelmezés keretébe illeszkednek, Thuküdidész radikális perspektívaátváltást hajt végre. Hosszú távú archeológiája – látszólag Hérodotoszhoz hasonlóan – számos gazdasági, technikai, demográfiai, politikai, archeológiai, szemantikai és kultúrákat összehasonlító kérdést vet fel, de kizárólag azért, hogy a perzsa háborút megelőző hellén történelem egészét – a háború előtörténetét – mondhatni processzuálisan strukturálja. Thuküdidész már nem additív módon képzelte el a régmúltat, mint Hérodotosz, hanem diakron egységként, amelyben a legkülönbözőbb tényezők kapcsolódnak egymásba. A görög „felvilágosodás” nyomán az ő számára a vallási, mitikus is közvetített értelmezési keret a számos történeti tényező egyikévé redukálódott, amely kizárólag az érintettek hitének köszönheti hatékonyságát. Ezáltal a Hérodotosznál még vallásilag megalapozott régmúlt egésze úgyszólván szabad prédája lett a hipotetikus-argumentatív rekonstrukciónak, Thuküdidész saját, újszerű tapasztalataihoz igazodva. Az ő archeológiája tartalmazza azokat az újonnan fölfedezett, hosszú távú előfeltételeket, amelyek a jelen történetét egyáltalán lehetségessé tették.

De a tapasztalatoknak az a közép távú felhalmozódása is, amely Thuküdidészt nemzedéki alapon megkülönbözteti Hérodotosztól, módszerváltoztatásról tanúskodik. A perzsa és a peloponnészoszi háború közé eső *pentekontaetiát* Thuküdidész a poliszok belső alkotmányos ellentéteivel és a polgárok eltérő észlelésmódjával magyarázza, a városállamok bel- és külpolitikájának kölcsönhatásával, hogy egy immanens teleológia révén felszínre hozza a háború igazi okát:

²⁸ Polübiosz: *Hist.* XII: „Timaiosz kritikája”.

az athéniak imperiális hatalomnövekedését, amely egyre fokozódó félelmet váltott ki a spártaiakból.²⁹

Végezetül számításba kell vennünk Thuküdidész egyedülálló személyes tapasztalatváltozását is. Hadvezéri kudarcára később még visszatérünk. Strasburger különösen nagy jelentőséget tulajdonít Thuküdidész sajátosan személyes megközelítésének, mely a kortárs nemzedék hagyományoktól átítatott újjítási hullámából a politikumot és csak a politikumot emeli ki.³⁰ Thuküdidész – legalábbis érvelésében – a következetes kijózanítás eszközével él minden megörökölt szokás-erkölcsi és jogi fogalommal szemben, hogy valami olyan történeti igazságot fedjen fel, amely minden történelmi eseményre érvényes – azaz emberileg egyáltalán lehetséges.

Ezt a fajta realizmust a mai napig az ő nevéhez szokás kapcsolni, amit Valla és Hobbes fordításai, továbbá a kora újkor reálpolitikai recepciója csak megerősítettek. Hogy egy példát is említsünk: A türannoszgyilkosság átértelmezése – miszerint a gyilkosok időközben egy demokratikusan legitimált műemlékkultusz hőseivé magasztosultak – arról a leleplezési folyamatról tanúskodik, amely Thuküdidész legsajátabb metodikai teljesítménye. Hérodotosz még igyekszik sokrétűen felgöngyölíteni a türannoszok elűzését: latba vet ehhez álmokat, órákulumokat, kultikus formulákat, beszámol zsarolásokról, megvesztegetésekről, ecseteli mindenekelőtt a vezető nemesi nemzetségek és a szomszéd városok szerepét – csak éppen Hipparkhosz két gyilkosának szerepére nem veszteget különösebben sok szót. Thuküdidész teszi meg a döntő lépést, amikor a gyilkosságot megfosztja nyilvánosan hagyományozott heroikus funkciójától, amelyhez Hérodotosz még nem nyúlt. Thuküdidész depolitizálja a gyilkosságot, homoszexuális féltékenységi indítékokra vezetve azt vissza. A politika, modern nyelven szólva, természeti előfeltételek és ideológiai elvakultságok szélső pólusai közt zajlik. Aki politikába bocsátkozik, legyen képes minden leplet fellebbenteni. Hérodotosz sohasem ment el odáig, hogy a „felvilágosodást” kijátssza az ősi tapasztalatokkal szemben.³¹ Igen ám, hangzik Thuküdidész replikája, de nem minden tanúság méltó egyformán a közlésre. Ő már rangsorolja a forrásait, hogy kimutassa a történelem immanens, természetből fogva egyöntetű, helyenként tragikus színezetű, de mindig újra feltorlódozó konfliktusgazdagságát. Bárhogy olvassuk is ma Thuküdidészt:³² műve maradandóan klasszikus esete a rendelkezésre álló, de a saját tapasztalatok próbáján elbukott történeti híradások módszeresen reflektált átírásának. Még akkor is, ha recepciója hullám- és lökészerű, sőt szelektív volt – az általa kifejlesztett módszer, melynek lényege a szisztematikusan megalapozott leleplezés és kijózanítás, mindmáig az átírás egyik útmutatója.

²⁹ A kérdéshez lásd Meier 1980, főként a munka C. részét: *Das Politische und die Zeit*. Vö. még uő. 1986.

³⁰ Strasburger 1968.

³¹ Hérodotosz: *Hist.* V, 55–56; VI, 109, 123. sk.; Thuküdidész I, 20; VI, 54, 59.

³² A türannoszgyilkosság thuküdidészi értelmezésének koronként változó fogadtatását, az erősen pártos rokon- és ellenszenvfrontokat rajzolja meg kritikailag Diesner 1968.

Thuküdidész mind visszatekintésében, azaz a diakron szerkezetelemzés archeológiájában, mind a nemzedéki sajátosságokat, vagyis az új, többszereplős hatalompolitikai tapasztalatokat és azok nyelvi megfogalmazódásait illetően, s végül a peloponnészoszi háborúra vonatkozó, egészen személyes tapasztalatok feldolgozása kapcsán is átírta az addigi történelmet, s ahol csak újraírta, egészen új, mindaddig ismeretlen módon tette.

Bízást kijelenthetjük, hogy Thuküdidésznel még a tények megállapítása is, mely tanúk szóbeli kifaggatását és írásos források ellenőrzését jelentette, a valaha elhangzottak és megírtak átírását célozta, mégpedig teljes módszertani tudatossággal. Ezért – és nemcsak azért, amiért a megszerzett tapasztalatokat történetileg maradandó ismeretté alakította – marad Thuküdidész műve metodikailag is *ktéma esz aiei* [örökre szóló birtok]. Ezzel elérkeztünk egy további antropológiai követelményhez, melynek alapján mód nyílik rá, hogy mind a rövid és közép távú tapasztalatváltozásokat, mind pedig a hosszú távú perspektíaváltásokat módszertanilag feldolgozzuk.

Thuküdidész ugyanis megtanított bennünket arra, miért lehet a történelmet egyáltalán átírni. Bebizonyította, hogy egy tény kiderítése nem azonos a róla mondottakkal és hagyományozottakkal. Ezenkívül kimutatta, hogy az a kérdés, miért alakultak a dolgok így és nem máshogy, csak dialogikus fénytörésben válaszolható meg, a résztvevők perspektívájába beleágyazva. Más szavakkal: Thuküdidész elsőként ismerte föl azt az ellentmondást, amely a tényszerű történelem és annak nyelvi értelmezése, megragadása közt újra és újra felszakad, sőt azt is belátta, hogy ez a különbség egyenesen konstitutív jelentőségű a történelem meg tapasztalása szempontjából. Ennek a felismerésnek a közvetítése volt az ő módszertani teljesítménye, hiszen ő az események tényszerűségét kizárólag az érintettek beszédeiben, lehetőségeikre tekintettel szólaltatta meg. E máig felülmúlhatatlan megközelítés mögött természetesen a görög politika sajátos tapasztalatkezelése rejlik, amely a Kr. e. 5. században megtanulta egymással ütköztetni és egymás ellen kijátszani a vallást és a felvilágosodást, a perzsa nagyhatalmat és a városállamokat, a polgári szabadságjogokat és az államformák sokféleségét, a gyarmatalapításokat és a szövetségeket, a gazdasági és a morális hatalmat, a jogszerűséget és a hasznosságot.³³ Mindennek módszertani hozamaként Thuküdidész maradandóan meghatározta tettek és szavak, *logoi* és *erga* különbségét.³⁴

A Thuküdidész által kimutatni igyekezett történelmi premisszák oly szívesen hangoztatott antropológiai állandósága – módszertanilag tekintve – abban a reflektált feszültségben rejlik, amely beszéd és cselekvés, szavak és gondolatok, nyelv és valóság közt uralkodik, s amely kizárólag így és nem máshogy alkot történelmet. Amikor Thuküdidész megírta a peloponnészoszi háború történetét, máris átírta a háborút: annak hosszú távú feltételeit, a közép távú struktúrákat és a rövid távú, egyszeri eseményeket. Megfogalmazta azt az antropológiai „östa-

³³ Meier 1980: 29. jegyzet.

³⁴ Lásd ehhez James Boyd White úttörő tanulmányát: White 1984, főként a 2. fejezet: *The dissolution of meaning. Thucydides' History of his world.*

paszталatot”, miszerint az adott történetet alkotó egyes események közt és a történet megszületésekor a történetekről mondottak közt hiátus tátong. Thuküdidész úgyszólván ezt a hiátust avatta a peloponnészoszi háborúról írt művének módszertani témájává, amikor a beszédeket, monologikus vagy dialogikus formában, és az annalisztikus történet egymással szembesítette, anélkül hogy bármelyiket maradéktalanul a másiktól vezette volna le. Módszere révén feltárta számunkra egyik maradandó antropológiai alapját annak, hogy miért lehet a történelmet egyáltalán átírni. Nem csupán arról van szó, hogy helyenként állást foglalt valamelyik fél, mondjuk a Periklész vezette Athén mellett, és szövege így ki van téve az övétől eltérő értelmezéseknek. Innovatív teljesítménye inkább az volt, hogy azt a különbséget komponálta meg nyelviileg minden történelem előfeltételeként, amely az eseménysorok és az – előtte, közben és utána – elhangzó beszédek közt uralkodik. Ezzel implicit módon megmutatta minden történet átírhatóságának s egyúttal mindenfajta történelmi tapasztalatfeldolgozásnak a megkerülhetetlen előfeltételét.

Ha végigkövetjük az alkalmazott módszerek történetét, valamennyit értelmezhetjük a Thuküdidésznél kimutatott antropológiai premissza különböző árnyalataiként, egészen a filológiai-történeti módszerig. Utóbbi – a 18. században végérvényesen – lemondott az úgynevezett kitalált beszédekről, miközben nem mondhatott le persze arról a premisszáról, miszerint a legalaposabban gondozott és kommentált írásos forrás sem azonos azzal a történettel, amelyet a történész megismerni törekszik. Nyelv és történelem Thuküdidésznél kimutatott különbségét, melyet a beszédek révén *expressis verbis* tárgyalt, semmilyen filológiai módszerrel nem lehet áthidalni. Utóbbiak ugyanis szövegek kritikáját, rekonstrukcióját, megfejtését és interpretációját végzik, de ezzel még – ahogy Niebuhr kifejezetten hangsúlyozta is³⁵ – nem tesznek szert annak kritériumaira, hogyan születik meg az ebből levezetendő történet maga.

A folytonosság minimuma, melyet a történésznek meg kell őriznie, amikor cselekedetek és események közvetlen nyelvemlékeire – vagy azok ábrázolásaira – támaszkodik, sohasem elegendő az így hitelesített történet igazságának szavatolásához. A nyelvi sokértelműség miatt minden történet olvasható másképp is, hogy alkalmasan átírható legyen. Thuküdidész kimutatta, milyen

³⁵ Niebuhr 1811: 1. k. Előszó: „Róma első négyszáz esztendejének története tudvalevőleg bizonytalan és hamis. Ostobaság volna emiatt Livius kárhóztatni [...] elbeszélésének nagyszerűsége igazolja őt [...] Mi azonban másként szemléljük a történelmet [...] nekünk merőben más a dolgunk [...] mintsem – szükségképpen sikertelenül – elszajkózni mindazt, amit római történetírónk a történelem hitévé avatott. Nekünk igyekeznünk kell költészetet és hamisítást különválasztani, tekintetünket élesíteni, hogy minden átfestés mögött felismerjük az igazság vonásait. Ennyivel, vagyis a mese leválasztásával, a csalások szétzúzásával beérheti minden kritikus, aki csupán azon igyekszik, hogy leleplezze a megtévesztő történeteket, és elégedett, ha sikerül néhány feltevést megfogalmaznia, miközben az egész java része továbbra is romokban marad. A történésznek azonban valami pozitívra van szüksége: neki legalább valószínű összefüggéseket és hihetőbb elbeszéléseket kell azok helyett fölfedeznie, melyeket feláldoz saját meggyőződésének.”

pontokon vesztek értelmüket a szavak, hogyan fordulnak polgárháború idején az ellenkezőjükbe, hogyan képesek érvek megváltoztatni és egyúttal elvéteni a helyzetet.³⁶ Polübiosz számot vetett azzal, miért nem azonosak egy történet valódi okai azokkal az indítékokkal vagy ürügyekkel, melyeket az emberek maguk mozgósítanak az események előidézéséhez.³⁷ Ami a módszert illeti, Tacitus annak bemutatására törekedett, milyen jelentős szerepet játszik az érintettek észlelése a valóság megkonstruálásában, hogy a realitáshoz éppúgy hozzátartoznak a cselekvő és szenvedő emberek híresztelései és félelmei, szituatív diszpozíciói, mint az így közvetített események. Az Istenben bízó keresztény felvilágosodás olvashatta a pogány szövegeket – a mítoszokat, meséket és történeti műveket egyaránt – a csalások és önámítások szempontjából, még annál is szarkasztikusabb módon, mint ahogy maguk a pogány kritikusok már megtették. Nyelv és valóság különbsége olyannyira kimeríthetetlen, hogy mindig van mód új tapasztalatok módszertani feldolgozására. Ezért biztathatta Bodin a történeti iratok olvasóit arra, hogy az újonnan felmerült érdeklődésekre és a szerzők kijelentései mögött rejlő társadalmi helyzetekre tekintettel olvassák a szövegeket.³⁸ Ezért vizsgálhatott meg Niebuhr minden forrást arra nézve, hogy nyelv- és alkotmánytörténetileg miről adnak hírt szerzőjük elbeszélői szándéka ellenében.

Egyszóval mindaz, amit az újkori ideológiakritika elkövet, hogy saját történelmünket is átírja, abból az antropológiai adottságból fakad, hogy nyelv és történelem, beszéd és tett nem hozhatók egymással résmentesen fedésbe. Minden szöveg egyszerre mond többet és kevesebbet is, mindenestre mást, mint ami ténylegesen történhetett. Ezen a különbségen alapszik a lehetséges megokolások sokfélesége. Ezért mutathatta meg Thuküdidész – Hérodotoszal szemben – azt, hogy történelmet írni annyi, mint átírni.

Persze abszurd lenne a forráskritika valamennyi későbbi módszertani lépését Thuküdidész egyszeri teljesítményére visszavezetni próbálni, annál is inkább, mivel a tapasztalatfeldolgozás dialogikus struktúrája háttérbe szorult, mióta a fikatív beszédek az objektivitás modern igénye tabunak minősítette – amit semmiképp sem szabad a megismerés haladásaként félreérteni.³⁹ Megemlíthetjük azt is, hogy Thuküdidész nem volt szkeptikus nyelvi relativista, hanem azon dolgozott, hogy a nyelvi törések mögött nyomára jusson az ember mint cselekvő lény sajátos jegyeinek, aki feloldhatatlan apóriákba bonyolódik. Kérdésfeltevésünk szempontjából azonban nem ennek az egyszeri történésznek az egyszeri esete a fontos,

³⁶ Thuküdidész III, 82.

³⁷ Polübiosz: *Hist.* III, 6.

³⁸ Franklin 1966: főként 137. skk.; Hassinger 1978; Wagner 1979: 2.

³⁹ Ranke, Thuküdidész tudós tanítványa még értette a módját, hogyan lehet eredeti beszédek és levelek beillesztésével megteremteni azt a feszültséget, amely újra és újra feltámad az *in actu* nyelvi értelmezés és egy adott akció között, s amely így generál egyáltalán bármilyen történetet. Vö. mondjuk *Preußische Geschichte* című munkája 11. könyvének 4. fejezete (In: Ranke 1930: 165–185), amely a hosszú és a közép távú, valamint a szituatív jellegű tapasztalási dimenziót mesterien komponálja egymásba, miközben a résztvevők nyelvi önértelmezésének és az abban fel nem oldódó eseményeknek a kölcsönhatását is tematizálja.

hanem minden történet átértelmezésének antropológiai lehetősége. Thuküdidész egy metahistorikus előfeltevést mutatott ki azzal, hogy művének metodikai tengelyébe következetesen beszédek és tettek különbségét állította.

Ami most már a forrásokra támaszkodó eljárásokat illeti, három esetben merülhet fel az átírás lehetősége. Először is felbukkanhatnak olyan új dokumentumok, melyek az addigi hagyományt új színben tüntetik fel. Ez esetben még a történeteket hűségesen ismétlő történészek is kénytelenek kiválogatni mindazt, ami *nolens volens* átírásra szorul. Ez a tapasztalat – a forráskritika kényszere – úgyszólván minden történész sajátos szakmai tapasztalata, amely a humanizmus kora óta egyre inkább finomodott és szisztematizálódott.

Másodsor, új kérdések új dokumentumokat tárhatnak fel, új bizonyítékokat segíthetnek találni. Ilyenkor az addig egyoldalúan rögzített vagy továbbírt hagyomány teljes egészében új megvilágításba kerül. Az egyszerű elbeszélő források helyett az okiratok, iratok és feliratok felé fordult a figyelem: ezeket az ókortudomány és a jogtörténet⁴⁰ a humanizmus óta egyre alaposabban feldolgozta, ami a megismerés immár feladhatatlan módszertani gazdagodását eredményezte. A hitelesség mindig is hangoztatott kritériumai ezáltal még tovább éleződnek. E téren olyan előrelépések történtek, amelyek túléltek a német történelmi iskola liberális és nemzetpolitikai – az új tudományos utak felderítésében persze fontos szerepet játszott – motívumait is.

Harmadszor pedig a már meglévő dokumentumok is újraolvashatók és újraértelmezhetőek, akár eredetinek vélt értelmük újrafelfedezése, akár olyan tézisek leszűrése érdekében, melyeket maguk a szerzők nem is szándékolhattak. Gondoljunk csak az úgynevezett hamisítások felderítésére, ami Valla óta a történész bevett tevékenysége, amikor a rejtett szándékok felkutatásán dolgozik,⁴¹ vagy a *Szentírás* ellentmondásaira, melyeket Richard Simon mutatott ki, ebből vezetve le az egyházi hagyomány és tekintély szükségességét – ami nem mentette meg őt sem az eretnekké nyilvánítástól a katolikus egyház részéről, sem a kálvinistáktól, akiknél hiába keresett menedéket. A szövegek belső ellentmondásosságának – például az emberteremtés kétféle történetének – botránya csak szövegen kívüli magyarázatokkal vagy a tapasztalatok későbbi gyarapodásával volt feloldható. A társadalmi és politikai változások gazdasági meghatározottságának újkori, ma már elsődlegesnek számító tapasztalatait a régmúltat illetően csakis úgy verifikálhatjuk, ha a politikai vagy vallási forrásokat úgyszólván haránt irányban olvassuk.

A mai gyakorlat egyszerre használja és kombinálja az írásos dokumentumok alkalmazásának három módját. Feltételezhetjük azonban, hogy diakronikusan a megismerés kumulatív haladásáról van szó. A források értelmezésének rankei kiterjesztése és a forráselemzés intenzívebbé válása olyan felismerésekhez vezetett,

⁴⁰ Hammerstein 1972.

⁴¹ Vö. a – módszertanilag még kevésbé alátámasztott – politikai-teológiai fenntartásokat a konsztantini adománylevéllel kapcsolatban már Freisingi Ottónál (1960: 3/306). Lásd még Fuhrmann (1959) munkáját, amely ragyogó példája a hamisítások filológiai, szövegkritikai bizonyítékokon alapuló tisztázásának.

amelyeket más, statisztikai és gazdasági források újszerű marxi értelmezése nem megcáfolt, hanem kibővített. Marx éppenséggel más tapasztalatokat érvényesített metodikailag, mint Ranke. Ily módon ma már többet és módszertani szempontból jobban tudunk saját múltunkról, mint amit korábbi nemzedékek képesek voltak tudni.

Másfelől tagadhatatlan, hogy a megismerés terén tett minden előrelépés veszteségekkel is jár. Ennek egyik ékes példája a Thuküdidésztől ránk maradt, nyelvi tudatossággal reflektált, perspektivikusan megtört tapasztalástörténet említett feladása. Ilyesmivel ma leginkább regényekben találkozunk, például William Faulkner vagy Christa Wolf műveiben, vagy Alexander Kluge *Schlachtbeschreibung* című írásában, amelyek történelmi szövegekként is olvashatók. Az úgynevezett mentalitástörténet, megfelelő irányba haladva, képes lehet olyan tapasztalatgyarapodásra szert tenni, amelyet tisztán módszertani szempontból már Thuküdidész vagy Tacitus is elért. Hiszen a mentalitások, bár viselkedésmódokat is magukba foglalnak, kizárólag a világ és a környezet nyelvileg sajátosan megtört és nyelvileg lehetővé váló megtapasztalása révén tárhatók fel.

Tartalmi felismeréseik alapján joggal feltételezhetjük, hogy az írásos dokumentumok felhasználásának említett három módja mindig sajátos tapasztalatváltozásokkal áll összhangban, amelyek új források felfedezését idézték elő vagy régi források új olvasataira csábítottak. Hadd vázoljuk ezt ama korokat átfogó magyarázatok mentén, amelyek valamilyen rendszerváltozást jeleznek, a tapasztalati háztartás egészében korszakküszöbököt indikálnak. Mihelyt megszületik a tapasztalati háztartás új fogalomköre, az egész régmúltat is át kell, de legalábbis át lehet írni, tisztázandó az új saját tapasztalatok keletkezési körülményeit. Ezért Thuküdidész visszaható erejű perspektívaváltása mellé hasonló módon feldolgozott tapasztalatcsuszamlásokat sorakoztatunk fel a történelemből.

A *Biblia* dogmatizált szövege lehetővé tette minden más, pogány történet szinkronizálását (bármily „tévesen” is) és egyetlen egységként való felfogását. A teológiai homogenizálás kényszere mélyebben hatott, mint a pogány szerzők valaha sejtették. Így vált lehetségessé a Római Birodalom heterogén és fokozatos hanyatlásának újraértelmezése, anélkül hogy emiatt fel kellett volna adni a nemzedékek egymásutánjának folytonosságát. Ez utóbbi ugyanis visszanyúlt az egyszeri teremtéstörténetig és a bűnbeesésig, amelyből az emberi nem egységének értelme fakadt. Mindezek mögött egy politikán túli, keresztény tapasztalat rejlett, hála a kinyilatkoztatást rögzítő szövegeknek, melyek a későbbi világértékek elméleteibe is beépültek, például Voltaire és örökösei kezén.

Egy másik tapasztalatcsuszamlás az itáliai városállamok és a rájuk ható európai nagyhatalmak rendszerében egy eredendően politikai világ újrafelfedezéséhez vezetett. Ez a világ volt az, amely Machiavelli nagy és kis párhuzamait inspirálta, melyek az antik és az újabb történelmet a közös társadalmi feltételekre és politikai viselkedéslehetőségekre nézve tették értelmezhetővé.

Az egyetemes egyház széthullása ugyancsak tapasztalatcsuszamlást eredményezett, amely immár visszavezethető a *Biblia* különféle olvasataira. Ez elveze-

tett az egymás kölcsönös cáfolatában gyűrűző *Biblia*-kritikáig, mígnem minden emberi nyelven íródott szöveg a történelmi kinyilatkoztatás egyszerű forrásává lépett elő, ha másért nem, legalább az egyházilag dogmatizált szövegek relativizálására. Így született meg a modern hermeneutika a teológia és a teológiával mindig is hadilábon álló jogtörténet örökségéből – utóbbi segített végül intézményesíteni a filológiai módszereket. Ettől kezdve a világtörténelem minden visszamenőleges újraértelmezése előtt módszertanilag nyitva áll az út. Még az általunk használt hermeneutikai eljárás is, amely megértés útján bocsátkozik bele a múlt idegenségébe és másságába, kénytelen ezt a múltat a saját nyelvére lefordítani, hogy egyáltalán észlelhessen. Ebben az értelemben itt is érvényes az az antropológiai követelmény, miszerint a korábbi hagyomány átírása mindig megköveteli a szóban forgó hagyomány beillesztését a saját – hermeneutikailag mégoly reflektált – tapasztalásba.

Egy újabb tapasztalatcsuszamlás a cselekvési egységek érdekfűggesének kibontakozására hívta fel a figyelmet. Először az államok autonómiája alakult ki a vallási előírásokkal szemben, azután a polgárok autonómiája a rendi kötöttségekkel szemben, végül tartós legitimitást nyert a gyarmati, az ipari és az imperiális terjeszkedés. Azóta mindazok a funkcionális magyarázatok, amelyek az újkori tapasztalatváltozást érdekérvényesítésre vagy a gazdasági szükségletek fokozódására vezetnek vissza, megengedik az egész történelem visszamenőleges újraértelmezését, tisztázandó az újkori saját tapasztalás körülményeit, Thuküdidész archeológijához hasonlóan.

Bármit vessen is latba a történetírás, főként statisztikai módszerekből: most már az a cél, hogy hosszú távú változásokra vagy tartós előfeltételekre találjon, megértendő az új meglepetések egyszerűségét. A 18. század statisztikai sorai egyszerre voltak a töretlen isteni Gondviselés bizonyítékai és az állami uralom szituatív tervezési instrumentumai.⁴² A statisztikai módszerekre mindkét aspektus – mind a lehetséges események diakron feltételei, melyek a spontán saját tapasztalás számára hozzáférhetetlenek, mind pedig az a kísérlet, hogy a belőlük nyert diagnózis alapján az eseményeket tevőlegesen befolyásolni lehessen – máig rányomja a bélyegét.

Mihelyt ezek a módszerek önállósulnak, immár az egész múltra visszamenőleg is alkalmazhatók, ami a 17. századig – talán Thuküdidészt kivéve – egyetlen történésznek sem jutott volna eszébe. Ahol pedig nincsenek kéznél statisztikai források, ott a meglévő források statisztikai átdolgozása zajlik, hogy az addigi múltat tapasztalatszerűen át lehessen írni. S nem is minden empirikusan ellenőrizhető eredmény nélkül. Gondoljunk csak a prozopografikus vagy a sokrétű demográfiai elemzésekre, amelyek rétegspecifikusan, regionálisan, konfeszszionálisan, orvostörténetileg vagy bármilyen más szempontból új ismeretekhez férkőznek hozzá, vagy ott vannak újabban – a nemesi családfakutatáson kívül – az alsóbb rétegek családrekonstrukciói, a szógyakorisági elemzések, amelyek

⁴² Dreitzel 1986.

a hermeneutikailag feltárt konkrét szövegeken túl hosszú távú nyelvi változásokra is fényt derítenek, és még sorolhatnánk.

Ha a diakronikus, visszamenőleges átírásokból valamilyen következtetést akarunk leszűrni, két egyoldalú válasz kínálkozik, ahogy az elején már említettük: mind a jelen, mind a múlt teljes története a mindenkori nemzedéki egységek elsődleges tapasztalataira redukálható. Ez esetben a történelem nem más, mint visszamenőleg újra és újra átírt történelem, amennyire azt a mindenkori saját tapasztalatok igazolják. Ez a válasz éppenséggel nem hamis, de nem is teljes. Az eredmény: következetes relativizmus, amely a saját értelmezést illetően ugyan a teljesség igényével lép fel, ám a mindenkori saját értelmezésen – tapasztalatilag – mindig szükségképpen túllép.

A másik válasz az immanens módszertörténetre hárítja a bizonyítás terhét. Minden vitán felül áll, hogy az egyszer már kidolgozott módszerek racionálisan felülvizsgálhatók, újra és újra előhívhatók és korrigálhatók, s így a módszertani újításoknak és differenciálódásnak köszönhetően a megismerés akkumulatív haladása figyelhető meg. Téves és igaz alternatíváját élesebben kell megfogalmazni, pontosabban kell megválaszolni. Ez a válasz sem hamis, de ez sem teljes.

A jelen kísérlet célja módszertörténet és tapasztalástörténet antropológiai megfeleltetése, anélkül hogy a kettőt következetesen fedésbe akarnánk hozni. Az időben háromszorosan rétegzett emberi tapasztalásmódok formálisan minden tartalmi tapasztalatgyarapodást megelőznek: csakis ezért szerezhet, gyűjthet és módosíthat az ember konkrét tapasztalatokat. Mihelyt tudatosan reflektálunk erre a folyamatra, olyan módszerek kerekedhetnek ki, melyek az ilyen folyamatokat racionálisan felfoghatóvá teszik. A legkülönbélebb módszerek formalizálható igénye alighanem összhangban van a tapasztalatszerzés formalizálható módjaival.

A történelem tovahaladása azon alapszik, hogy az egyszer megszerzett tapasztalatok potenciálisan megismételhetők, nem csupán a módszeres felelevenítésnek köszönhetően, hanem azért is, mert maguk a tapasztalásmódok szerkezeti-ileg ismétlődnek – különben a történelem megragadhatatlan lenne. Ami csakugyan változik, az sokkal kevesebb, mint amit a résztvevőket érő szubjektív és egyszeri meglepetések sejtenei engednének. Az egyszer már megszerzett és megismételhető tapasztalatokat a módszerek teszik érthetővé, a korábbiakhoz újonnan járuló tapasztalatokat pedig a módszerek változtatása dolgozza fel és teszi átörökíthetővé.

Antropológiailag tekintve tehát léteznek tartós, hosszú távú struktúrák, amelyekben az egyes lehetséges történetek feltételei gyökereznek. Ezek a feltételek vagy körülmények – vagyis annak okai, miért alakulhatott valami így és nem máshogy – elsődlegesen persze teoretikus, metahistorikus definíciót kívánnak és metodikus bánásmódot igényelnek, mégis éppúgy hozzátartoznak a valóságos történelemhez, mint az egyszeri meglepetések, melyek a mindenkori konkrét történeteket fakasztják magukból. A történelem mindig különböző időritmusokban perog: ismétlődik is, de lassan vagy szituációról szituációra változik is; ennek megfelelően az emberek tapasztalatai is időben rétegződve őrződnek meg,

változnak vagy szenvednek törést. Az események diakronikus egyszerűségének szempontja, amely a történetírást többnyire vezérelte, érthető, hiszen mindenki maga tesz szert a saját tapasztalataira – éppoly egyszeri módon, mint amilyen egyszeri, legalábbis látszólag, a saját személye. Miért ne lenne akkor, az egyéni tapasztaláshoz hasonlóan, minden történés egyszeri? Csakhogy ezen a ponton nyilvánvalóan tévedéssel van dolgunk. Minden vitathatatlanul egyszeri történet magában rejtí saját lehetőségkörülményeinek struktúráit, tartalmaz olyan véges és korlátos mozgásterű lefolyási kényszereket, melyek más sebességgel változnak, mint ahogy maguk az események zajlanak. Ha erre az időbeli sokrétűségre fordítjuk a figyelmünket, mindennemű történelem a lehetséges ismétlődés terének is bizonyul; nemcsak diakronikus jelenség, hanem – időbeli észlelése és tapasztalhatósága szerint – éppoly szinkronikus is. Erre tanít minket Thuküdidész, és tanítását a mi differenciált módszereinkkel újból készpénzre kell váltanunk. Ezért végezetül hadd kínáljunk egy ilyen irányú kísérletet. A fentebb tárgyalt korszakos tapasztalatcsuszamlások java részét, melyek a korábbi történelem átírására kényszerítették az embert, legyőzöttek észlelték elsőként, és ők is dolgozták fel módszeresen. Ebből fakad az a gyanú, hogy itt valami történeti-antropológiai állandóval van dolgunk, melynek formális kritériuma az – úgyszólván szinkronikus – ismételhetőség.

5. A GYŐZTESEK TÖRTÉNELME – A LEGYŐZÖTTEK TÖRTÉNETÍRÁSA

Az a tapasztalati tétel, mely szerint a történelmet rövid távon a győztesek csinálják, közép távon esetleg még fenn is tartják, de hosszú távon sohasem ők uralják, minden ponton kimutatható. Jól szemlélteti ezt a legutolsóként felhozott példák sora, mely a múlt hosszú távú átértelmezéseire vonatkozott. A thuküdidészi archeológia szerkezetváltozása, az isteni Gondviselés, a Machiavelli-féle viselkedésmódok, a társadalmilag-gazdaságilag meghatározott érdekek, konstansok vagy trendek – mindezekre a hosszú távú adottságokra bízást reagálhat a cselekvő ember, csak éppen a rendelkezése alól vonják ki magukat többé vagy kevésbé. Efféle kérdések tárgyalása aligha a győztesek elsődleges érdeke. Az ő történetírásuk rövid távra szabott: azokra az eseménysorokra összpontosít, amelyek – saját teljesítményeiknek köszönhetően – meghozták számukra a győzelmet. Ha pedig győzelmük történelmi legitimálása érdekében mégis hosszú távú trendekre, valamiféle kényszerű pályára hivatkoznak, amely mondjuk nemzetállamhoz vagy létező szocializmushoz vagy éppen szabadsághoz vezet, akkor könnyen kialakulnak olyan deformitások a múlt szemléletében, melyek még a szövegimmanens ideológiakritikával szemben is bajosan állják meg a helyüket – gondoljunk csak Guizot civilizáció-történetére⁴³ vagy Droysen porosz történelmére.⁴⁴ A győztesek

⁴³ Guizot 1842 [1827].

⁴⁴ Droysen 1855–1886.

pártján álló történetíró mindig hajlik arra, hogy a rövid távú eredményeket valami hosszú távú ex post teleológia révén maradandóvá értelmezze.

Máshogy tesznek a legyőzöttek. Az ő elsődleges tapasztalatuk szerint minden másképpen alakult, mint ahogy tervezték vagy remélték. Ha egyáltalán felmerül bennük valami módszertani gondolat, komolyabb bizonyítási kényszerrel kell szembenézniük, megmagyarázandó, miért alakult valami másként és nem úgy, ahogy gondolták. Ez utat nyithat a közép és hosszú távú okok keresése előtt, amely képes megragadni és talán meg is magyarázni az egyszeri meglepetés véletlenjét. Van tehát valami abban a feltevésben, hogy éppen az ő egyszeri, kényszerű tapasztalatgyarapodásuk fakaszt olyan felismeréseket, amelyek hosszabb tartamokról tanúskodnak és így nagyobb magyarázó erővel bírnak. Lehet, hogy a történelmet – rövid távon – a győztesek írják, ám a történeti ismeretek gyarapodása – hosszú távon – mégiscsak a legyőzötteknek köszönhető.⁴⁵

Abból a hipotézisből, mely szerint a legyőzöttektől messzebb ható felismerések származnak a történelemtől, nem következik persze a fordítottja, hogy bármely történelem, ha egyszer legyőzöttek írták, emiatt termékenyebb is. A németek 1918 után a versailles-i szerződés felháborítónak tartott 231. paragrafusára meredve szabad folyást engedtek a moralizáló vitáknak saját vétlenségükről, elrekesztve saját szemük elől a vereség mélyebben rejlő és tartósabb okait. Ehhez képest az 1871-es francia vereség körülményeinek önkritikus elemzése sokkal reflektáltabban zajlott, elsősorban Hippolyte Taine munkájában, éppen hosszabb távú, pszichológiai-antropológiai jellegű tematikájának köszönhetően, hiszen ő „a jelenlegi Franciaország gyökereit” a felvilágosodásban és a forradalomban kereste: „Úgy írtam, mintha soha nem lett volna témám a firenzei vagy athéni forradalom”.⁴⁶ A más forradalmakkal való potenciális összehasonlítás antihistorista csattanója hipotézisünkre vall. A legyőzöttség tapasztalata olyan esélyeket tartogat a megismerés terén, melyek túlélnek alkalmi indítékukat, különösen akkor, ha a legyőzöttek rákényszerülnek, hogy saját történetük miatt a nagy, átfogó történelmet is átírják. Merőben személyes vereségekből és nemzedékspecifikus tapasztalatcsuszamlásokból fakadó, módszertanilag újszerű történelemértelmezések megannyi újítása magyarázható ezen a módon.

Hérodotosz alighanem első politikai tapasztalata az volt, amikor családját Lügdamisz türannosz száműzte Halikarnasszoszból. Később az attikai tengeri birodalom terjeszkedése is elsősorban kényszerű tapasztalat volt a számára, mely Athénba űzte, talán épp e tapasztalat feldolgozására. Később innen is továbbállt Thurioiba, ebbe a dél-itáliai gyarmatvárosba. Őt persze nem sorolhatjuk a tel-

⁴⁵ Amennyire látom, a sikerek különféle hivatalos ábrázolásaival ellentétben csak a görögöknek és a zsidóknak sikerült a vereségeiket is úgy internalizálni, hogy ismereteket merítsenek belőlük. Talán részben ez is magyarázhatja az európai történetírásnak azt az előnyét, hogy megtanulta módszeres reflexióval feldolgozni saját történelmét. Itt említendő persze az iszlám történetírás is, például Ibn Khaldun munkája, mely ugyanarra az örökségre vezethető vissza.

⁴⁶ „J'ai écrit comme si j'avais eu pour sujet les révolutions de Florence ou d'Athènes.” Taine 1893: I./III.

jesen legyőzöttekhez, mindenesetre Christian Meier kimutatta,⁴⁷ hogy a klasszikus Kr. e. 5. század felgyorsult tapasztalatváltozásai közepette ő is azok közé sodródott, akik egész személyükben elbizonytalanodtak. Az a tény, hogy egykor nagy városok kicsivé, egykor kicsinyek pedig nagygyá lettek, s hogy egyáltalán: a boldogság nem állandó birtok – ez a tapasztalati maxima, melyet történetei elé bocsátott, alighanem a megannyi történetből leszűrt maradandó válaszaként is olvasható.⁴⁸

A hadvezér Thuküdidész néhány órás késés miatt nem tudta felszabadítani az Athénnel szövetséges Amphipoliszt, ezért húsz évre száműzték. „Voltam mindkét oldalon”, jegyezte meg lakonikusan.⁴⁹ Nem elég az egyszeri meglepetés, hogy a dolgok a szándékaitól eltérően alakultak – Thuküdidész ráadásul még egy olyan szemléletmódra is rákényszerült, amely lehetővé tette, hogy az egész háborút a távolból, mindkét fél álláspontjából rekonstruálja. Az objektíválás kényszerének ezt a minimumát, amely egy adott történetet mindig valamennyi résztvevő tapasztalata alapján értelmeztet, Thuküdidész képes volt módszeresen és a legnagyobb mértékben kiaknázni. A kényszerű távolságból felismerte és be is tudta mutatni, hogy minden történet többet tartalmaz, mint amit az egyes résztvevők leszűrhetnek belőle, mivel hosszabban ható erők működnek a mélyén. Egy legyőzött és száműzött ember reflektált távolságtartása ez. Athéni lévén Thuküdidész végül a vesztesek sorába tartozott. Épp emiatt, egyszeri módon feldolgozott tapasztalatainak köszönhetően olvassuk őt ma is úgy, mint valami kortársat. Léteznek ugyanis olyan – metodikailag körülbástyázott – történetek, amelyek minden ideológiai kritikának ellenállnak, mert elsődleges tapasztalatokat összetéveszthetetlené és felcserélhetetlené avattak.

Polübiosznak, akit túszként hurcoltak Rómába, először át kellett élnie a legyőzöttek tökéletes elidegenedését, hogy aztán oly mértékben képes legyen azonosulni a győztesrel, hogy megírhatta annak világhatalommá emelkedését – persze kényszerűen egyszerre belső és külső nézőpontból, amire maguk a győztes rómaiak sohasem lettek volna képesek.⁵⁰

Természetesen empirikus szempontból számos út vezet ahhoz – pszichológiai, társadalmi, vallási természetű utak, vagy azok az elmaradhatatlan utazások, amelyek a történelmet közelség és távolság tér- és időbeli közvetítésére képesítik –, hogy az ember, Lukianosz intését megfogadva,⁵¹ *apolisz*ként írjon történelmet. Csakhogy a legyőzöttség valami sajátos, megtanulhatatlan és felcserélhetetlen, eredendő történelmi tapasztalat, amely – mint az említett esetekben is – lehetővé teszi a tapasztalatgyarapodás módszeres és tartós rögzítését.

⁴⁷ Meier 1980: 434.

⁴⁸ Hérodotosz: *Hist.* I, 5.

⁴⁹ Thuküdidész V, 26; IV, 102–108.

⁵⁰ Plutarkhosz később azért dicséri Philisztoszt, mert Klió száműzetéssel tette fel a koronát a szerző művére. Lásd Zöpffel 1965: 65.

⁵¹ Lukianosz: *Hist. conscrib.* 41.

Érvényes ez a római történetírókra is. Sallustius, aki Thuküdidész szellemi tanítványa volt, nyomban visszavonult, mihelyt a polgárháborúk évszázadának feloldhatatlan konfliktusai közepette politikusként tehetetlenné vált, hogy aztán történetírói minőségben járjon utána a hanyatlás okainak. Tacitusnál hatványozott formában találkozunk egy nyílt és leplezett polgárháborús szituáció őstapasztalatával. Fiatalon tanúja volt a 68/69-es esztendőnek, azaz a négy császár évének, később szenátorként Domitianus terrorisztikus rendszerébe bonyolódott – s történetíróként az emberi lehetőségek határaitra hívta fel a figyelmet, amelyek mégis mindig tovább tágíthatók és át is léphetők. Hogyan fordul a hazugság hazug természetté, hogyan szül a félelem s a bátorság gaztetteket, melyekben együttműködik a tettes, a néző és a kívülálló, fenntartandó és egyre tovább fokozandó a terrort – ilyesféle tapasztalatokat alakított Tacitus, kifinomult ábrázolási módszere segítségével, nemzedékeken átívelő ismeretté. „Mégis akadnak olyanok, kik erkölcsaik hasonlatossága miatt azt hiszik, hogy mások gaztetteit nekik hányják a szemükre.”⁵² Ez egy egzisztenciálisan legyőzött ember fölismérése, akit menthetetlenül fogva tartanak a körülmények.⁵³ Ezért lehetett az általa szerzett tapasztalatokat hasonló helyzetekben bármikor előhívni: nem vesztették el aktualizálhatóságukat, illetve igazságukat. Lipsius ezért alapozta politikai rendszerét Tacitus történeti műveire – melyeket *annalesek*re és *históriák*ra osztott –, kiutakat mutatva a vallási polgárháborúk zürzavaraiból, anélkül hogy a vitatott *Bibliá*ból kellene idéznie. A megörökölt tacitusi tapasztalatok úgyszólván előreláthatóvá tették azokat a meglepetésküszöböket, melyeken a fanatikus felekezetek újra és újra egymásnak rontottak. Nem egyszerűen arról van szó, hogy az emberek új felismerésekre tettek szert: ezek azáltal váltak egyáltalán lehetségessé, hogy hosszú távon előhívható felismerésekre tettek szert újból. A racionális politikai válaszok történetileg indokolhatóvá váltak.

Végezetül Ágostont, aki római polgár volt, szintén a legyőzöttek közé sorolhatjuk. Amikor 410-ben menekültek áradata özönlött Észak-Afrikába az Alariktól elfoglalt Rómából, Ágoston belátta, hogy a római impérium győzedelmes krisztianizálásának történetét már nem lehet továbbírni. Válasza szituatív szempontból egyszeri volt, de hatástörténetileg tartósnak bizonyult. A kettős birodalom elmélete révén menekvést keresett mindenfajta történelemből: az e világi önszerveződési kísérleteket eszkatológiailag relativizálta, a lehető legjózanabb értelmezésükre intve. Igaz, hogy a katasztrófa és a belőle fakadó társadalmi következmények politikai tapasztalatát elsődlegesen teológiailag dolgozta fel, amit történetileg csak áttételesen tehermentesített. Értelmezése azonban egyfelől intézményes megoldások esélyét tartalmazta a jövőre nézve – *sacerdotium* és *imperium* kettősének alakjában –, másfelől a múlt egészének olyan olvasatát kínálta, mely tekintettel van – modern nyelven szólva – az emberi uralom és társadalmasulás

⁵² „Reperies qui ob similitudinem morum aliena malefacta sibi objectari putent.” Tacitus: Ann. 4, 33. A kérdéshez újabban lásd Dihle 1987: 46.

⁵³ Lásd ehhez Viktor Pöschl bevezetését a *Historien*hez (1959), továbbá Reinhart Koselleck „Revolution” szócikkét, In: *Geschichtliche Grundbegriffe* 1975: 5.169.

szerkezetileg meghatározott végességére. Még aki nem osztja a *Szentírás* egzegészi- sének ágostoni módszerét, az is nyugodtan elfogadhatja az ily módon megalapo- zott történelmi-tapasztalati tételeket.

Az újkor küszöbén is három legyőzött mutatta meg, hogyan kell a saját kort újonnan megírni, a múltat pedig átírni; az ő felismeréseik is példaként szolgáltak a későbbiekben. Commynes munkájának a 19. század végéig 123 kiadása ismeretes. Ő teremtette meg a memoár műfaját: az újsütetű emlékiratokban egy poli- tikailag önmagát generáló világ szörnyű tapasztalatai rajzolódnak ki, melyeket a hatalomszerzésről, annak terjeszkedéséről és – még Istentől megszabott – hatá- rairól való töprengés, konkrét szituációkhoz kötődő gondolatmenetek avattak maradandó felismerésekké. Commynes, miután a burgundoktól átpartolt a fran- cia XI. Lajoshoz, megtanult „sztereoszkopikusan”⁵⁴ ítélni – de emlékiratait csak későbbi száműzetésében, a francia udvartól távol vetette papírra. Ugyanezt a sor- sot szenvedte el Machiavelli, akit a Mediciek űztek el Firenzéből 1512-ben, és Guiccardini is, aki 1530 után az interim firenzei köztársaságnak volt száműzöttje és megvetettje. Mindketten elvesztették vezető pozíciójukat a diplomáciában, a hadseregnél és a közigazgatásban, miután hasztalan kerestek valami mérsékelt republikánus kiutat városállamuk tartós válságából. Nagy műveiket mindketten száműzetésben írták, olyan okokat tárva fel, melyek kivonják magukat a közvet- len irányíthatóság alól. Mindketten a társadalmi viselkedésmódok, a mentalitá- sok és az államformák kölcsönhatását tárgyalják, a mindinkább egymásba fonó- dó bel- és a külpolitika fokozódó bonyodalmai közepette. Kényszerű székszisük módszerré formálódott, így lettek mindketten a modern politika és a belőle faka- dó politikai történetírás tanítómesterei.⁵⁵

Sajátosan modern tapasztalatunk, miszerint nemcsak az események haladják meg egymást, hanem maguk az események előfeltételei, a struktúrák is változ- nak – mégpedig nyilvánvalóan nemcsak visszatekintve, hanem már a közvetlen észlelés számára is –, az egész történelem időben sokrétű perspektiválódását ered- ményezte, amire immár metodikailag tudatosan reflektálunk is. Ma már nem csupán minden dolgok szakadatlan forgandósága, a *mutatio rerum* a történelem tárgya, hanem maga a változás lett a nagy téma. Megszületett a legyőzöttek új típusa: akik úgy érzik, túllépett rajtuk a történelem vagy a haladás, vagy akik azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy a fejlődést behozzák vagy meg is előzzék. Azóta már nemcsak a politikai helyhezköttöttség épül be a történelem szemléleté- be – ami többé-kevésbé mindig is így volt –, hanem a társadalmi vagy gazdasági helyzetmeghatározás dönt lemaradásról vagy előresietésről. Ez már „polgári” tör- ténelem az elsődlegesnek tapasztalt haladás horizontján, e haladás minden terhes

⁵⁴ Ernst 1985: 279.

⁵⁵ Albertini 1955. Ez a munka joggal hívja fel a figyelmet a római történelemmel való alapve- tő párhuzamokra, melyeket mindkét számkivetett beépített a módszerébe. Újabban lásd Bock 1986. Nála a 187. oldalon olvasható a következő utalás: „a fiktív beszéd technikájának köszön- hetően alighanem közelebb került a történelmi igazsághoz, mint némelyik későbbi történéssz az idézés modern technikájával.”

következményével együtt. Ennek felismerése és a metodikai következtetések levonása a skótok egyik nagy érdeme.

Sok minden szól amellet, hogy a skót társadalomtörténészek nagyszabású módszerváltoztatása csak Anglia szélárnyékában volt lehetséges. Ők ugyanis azt a szerkezetileg meghatározott, hosszú távú változást igyekeztek megmagyarázni, amely az angol kereskedőnemzet iparosodása során volt megfigyelhető. Maguk a skótok ehhez képest archaikus, klánszerű berendezkedésben éltek, melynek képviselőit 1707-ben magába olvasztotta az angol parlament; a Stuartok vérbe fojtott 1745/46-os felkelése előtt és után is jakobita gyanúsítgatások légköre vette körül őket, miközben alaposan el voltak látva teológiailag és filozófiailag magasán fejlett intézményekkel, főként egyetemekkel, ahonnan mindezek a folyamatok a nem közvetlenül érintettek távolságtartásával voltak megfigyelhetők.

A lemaradtak szemével Anglia előnye volt Kames, Hume, Robertson, Ferguson, Smith, Millar, Stewart és társaik elsődleges tapasztalata: újszerű történetírásuk módszertani kiindulópontjává így az időbeli különbségek meghatározását teheték. A múlt historikai újítóinak következetes kiaknázásával, régi és új útibeszámlókból merítve ezek a skót gondolkodók jogi, gazdasági, vallási, erkölcsi, művelődéstörténeti, egyszóval „társadalmi” előfeltételek után kutattak, hogy ezek elemzése révén természeti állandók minimumából a nyilvánvaló változás maximumát vezessék le. Minthogy efféle kérdésekhez, melyek a politikatörténetet és annak eseményeit szerkezeti változások epifenoméjévé avatták, bajosán lehetett közvetlen forrásokat keríteni, bizonyításaik menetében tudatosan folyamodtak hipotézisekhez és sejtésekhez. Az elméletalkotás a módszer egyik posztulátuma lett. Hisz hogyan is lehetne verifikálni az olyan „tapasztalatokat”, melyek mind a múltban, mind a jelenben kivonják magukat a közvetlen tapasztalhatóság alól, hacsak nem a „polgári társadalom” elméletileg előfeltételezett „természettörténete” segítségével? A társadalmi és intézményi változások „természetére” hivatkozva aztán már minden további nélkül lehetett rendszerező és összehasonlító módon eljárni, a későbbi tudományos kutatásra hagyva az empirikus, forrásokon ellenőrzött bizonyításokat. Azóta lehetséges az egész történelmet gazdasági, szociológiai, de akár politikai vagy éppen antropológiai elméletek és faktoranalízis segítségével lépcsőzetesen felvázolni, akár egy nyitott jövőbe is meghosszabbítva.⁵⁶

Itt éppen csak felvetjük a kérdést, mennyiben tekinthető analógnak a német történeti iskola módszertani teljesítménye a skótok tevékenységével. Nyugodtan kimondhatjuk, hogy Niebuhr és Wilhelm von Humboldt, a filológiailag reflektált metodika teoretikus és empirikus kezdeményezői, nem érthetők meg a brit fölény és a francia forradalom példái nélkül. A nyugatról kelet felé terjeszkedő politika és gazdaság az egész német értelmiségre fokozott reflexiós nyomást gyakorolt. Persze kérdés, hogy mindez kellően megmagyarázza-e a kizáró-

⁵⁶ Vö. Medick 1973, továbbá Hans Medick és Zwi Batscha bevezetője Adam Ferguson munkájának Medick által készített német fordításához: *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt a. M., 1986. Újabban Foure 1986.

lag nyelvtörténetileg alátámasztandó forráskutatás sajátos megközelítését és az így elért, racionálisan ellenőrizhető ismeretgyarapodást. Niebuhr mindenesetre legyőzöttnek tudta magát, kinek sorsa „Tacituséhoz hasonló”.⁵⁷ És államférfiként mindketten, mind Humboldt, mind Niebuhr kudarcot vallottak, minden adminisztratív és politikai teljesítményük dacára. Emiatt értelmezhetjük úttörő munkáikat – a történetírásról, a nyelvek, az államformák, a jog és a gazdaság történetéről – akár a kényszerű lemondás metodikailag alátámasztott kompenzációjaként is.

Ezzel szemben a francia historiográfia elsődleges tapasztalata a Nagy Forradalom marad, annak új és új nekirugaszkodásaival együtt. Az 1789 utáni francia történetírás egésze, fokozatosan csökkenő mértékben, aszerint tagolható, hogy ki-ki a forradalom melyik fázisához sorolta magát, s hogy – az egyes fázisoknak megfelelően – a legyőzöttek vagy az ideiglenes győztesek körébe tartozott-e. A folyamat kiemelkedő alakja – e temporális törések fényében – természetesen Tocqueville, aki arisztokrata létére alapvetően elfogadta az uralkodó rend bukását, amelyhez ő is tartozott. Tocqueville mindvégig legyőzött maradt. Neki köszönhetjük az első hosszú távú értelmezést a forradalomról, melynek okait a forradalmi események csak tovább mélyítették, egy mindinkább adminisztratív módon kezelt s ezzel együtt mindjobban egyenlősülő társadalomban. A forradalom felgyorsította a régóta meglévő tendenciákat, amit az átmeneti győztesek sikerként, a legyőzöttek pedig „történelem”-ként tapasztaltak.

Úgy szólván ennek tükörképeként olvasható Marx, aki a történelem fejlődésmentét az addig elnyomott osztályok győzelmének útjaként értelmezte, melynek során az ideiglenes győzteseken elvi okokból felülkerekednek mások – éppen sággal a proletárok osztálya. De függetlenül az értelmezését vezérlő történelemfilozófiai premisszáktól: szigorú értelemben történeti munkáit – az 1848/49-es forradalomról és a kommün-felkelésről – legyőzöttként írta, ha nem is legyőzött módjára. A szituációból, vagyis az egyszeri vereségből, melyet a proletariátus értelmiségi szószólójaként viselnie kellett, hosszú távú magyarázatokat igyekezett leszűrni, melyek a jövőbeli sikert voltak hivatva történelmileg biztosítani. Ezért sikerülhetett olyan ideológiakritikai módszereket kifejlesztenie, melyek a hosz-

⁵⁷ „Poroszország megalázottságának szerencsétlen korszaka szerepet játszik abban, hogy történelmet gyártok [...] Visszanyúltam egy nagy, de réges-rég letűnt nemzethez, hogy saját szellemet és a hallgatóságomat is erősítem. Sorsunk Tacituséhoz hasonló.” Franz Lieber: *Erinnerungen aus meinem Zusammenleben mit B. G. Niebuhr* című művének (Heidelberg, 1837) 199. oldaláról idézi Wegele (1885: 998). Alfred Heuß elemzése többek közt az alábbi következtetésre jut: „Mindaz, ami egy adott politikai szituáció megoldásának eszközeként semmivé foszlott, kezei közt megmaradt a történeti megismerés termékeny médiumának. Átalakulásnak vagyunk tanúi: ami az aktualitások előmozdítására nem volt alkalmas, önértékre tett szert, és a »politikusként« valamiképpen cserbenhagyott Niebuhrnak történetíróként máris új fegyver volt a kezében: a történelem kezelésének új, mostantól nélkülözhetetlen hermeneutikai princípiumát fedezte fel.” (Heuss 1981: 455.) Izgalmas példája ez annak, hogyan vezetett a történelmi indokokat és analógiákat fürkésző politikai érintettség egyre önállósló – mert a kiinduló kérdéseket *volens volens* meghaladó – megismerési eljárásokká. Humboldt államférfiúi „vereségéről” lásd Kaehler 1963: 6. fejezet.

szű távú gazdasági folyamatok és az aktuális politika között közvetítettek. Az így kidolgozott módszer túlélte őt magát, jóllehet a történelem tényleges menete nem úgy alakult, ahogy várta.

E helyütt nyitva hagyjuk azt a kérdést, nem sorolandó-e Max Weber is a politikailag és egzisztenciálisan legyőzöttek közé. Sok minden szól amellett, hogy legyőzött lévén képtelen volt nyomába érni a valóságosan tapasztalt történelemnek, ehelyett inkább – már-már fatalisztikus módon – elméleteket gyártott, amelyek mégiscsak lehetővé teszik a résztapasztalatokon átívelő, hosszú távú strukturális változások metodikailag ellenőrizhető elemzését.

De elég a példából. Nem akad olyan történész, aki ne tudná egyszeri esetenként bemutatni az egyes nagy újítókat a történelmi tapasztalatok módszertanilag reflektált kezelésének történetében. Ilyenkor a módszertani újításokat szövegimmanens módon szokás végigkövetni, vagy pedig személyes képességekre, társadalmi, pszichikai és egyéb adottságokra szokás visszavezetni. A jelen kísérlet sem kerülhette el ilyen érvek mozgósítását. A legyőzöttség kérdésével azonban megpróbáltunk szert tenni valamilyen maradandó antropológiai kategóriára. Úgy tűnik, a legyőzöttség az ismeretgyarapodás egyik kimeríthetetlen forrása.

A történelmi változások mindig a legyőzöttekből táplálkoznak. Ha a legyőzöttek túlélnek is vereségüket, szert tesznek minden történet felcserélhetetlen őstapasztalatára: hogy a történetek másként szoktak lezajlani, mint ahogy az érintettek akarják. Ez a mindig egyszeri tapasztalat nem választás kérdése és nem is megismételhető – mindazonáltal feldolgozható, ha az ember közép és hosszabb távon maradandó, tehát ismétlődő okok után kutat. Márpedig éppen ez a módszerek jellemzője: hogy leoldhatók az alkalmi indítékokról, azaz újra és újra bevethetők. A legyőzöttek által módszeresen ismeretkékké alakított tapasztalatok – és van-e győztes, aki hosszabb távon ne tartozna a legyőzöttekhez – minden tapasztalatváltozás ellenére feleleveníthetők. Tekinthetjük ezt vigasznak, sőt akár nyereségnek is. Ez a nyereség a gyakorlatban azt jelentené, hogy az ember győzelmeket takaríthat meg. Csakhogy minden tapasztalat ez ellen szól.

Fordította: *Hidas Zoltán*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- von Albertini, Rudolf 1955: *Das florentinische Staatsbewußtsein im Übergang von der Republik zum Prinzipat*. Bern
- Arisztotelész: *Pol. = Politika*. (Ford. Szabó Miklós) Gondolat Kiadó, Budapest, 2. kiadás, 1984.
- Bayle, Pierre 1730: *Dictionnaire historique et politique*. 4. kiadás, Amsterdam
- Bock, Gisela 1986: „Machiavelli als Geschichtsschreiber” In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 66. 153–191.

- Cicero: *De oratore*. = A szónok. (Ford. Kárpáty Csilla) In: *Cicero válogatott művei*. Európa Kiadó, Budapest, 1987. 203–286.
- Clarendon, Edward 1955: *Selections of the History of the Rebellion and Civil Wars*. (Ed.) Huehns, G. Oxford
- Condorcet 1963 [1793]: *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. (Hrsg.) Alff, Wilhelm, Frankfurt a. M. (*Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, ford. Pődör László)
- Diesner, Hans Jürgen 1968: „Peisistratidenexkurs und Peisistratidenbild.” In: Herter, Hans (Hrsg.) *Thukydides*. Darmstadt, 531–545.
- Dihle, Albrecht 1987: *Die Entstehung der historischen Biographie*. Heidelberg (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie. Phil.-hist. Klasse [1986], 3)
- Dreizel, Horst 1986: J. P. Süßmilchs Beitrag zur politischen Diskussion der deutschen Aufklärung. In: Birg, Herwig (Hrsg.) *Ursprünge der Demographie in Deutschland*. Frankfurt a. M.–New York, 29–141.
- Droysen, Gustav 1855–1886: *Geschichte der Preußischen Politik*. (5 részben és 14 kötetben) Leipzig
- Eisler, Rudolf 1964 [1930]: *Kant-Lexikon*. Hildesheim (1. kiadás, Berlin)
- Ernst, Fritz 1957: Zeitgeschehen und Geschichtsschreibung. In: *Welt als Geschichte* 17. 137–189.
- Ernst, Fritz 1985: Philippe de Commines. In: Ders.: *Gesammelte Schriften*. (Hrsg.) Gunther G. Wolf, Heidelberg, 263–288.
- Foure, Michel 1986: Le scottish Enlightenment. Naissance d'une anthropologie sociale. In: *Revue de Synthèse* 4. 411–425.
- Franklin, Julian H. 1966: *Jean Bodin and the 16th Century Revolution in the Methodology of Law and History*. 2. kiad., New York–London
- Freisingi Ottó 1960: *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*. (Hrsg.) Walter Lammer, Darmstadt, 4/3. kötet
- Fueter, Eduard 1969 [1936]: *Geschichte der neueren Historiographie*. New York [München–Berlin]
- Fuhrmann, Horst 1959: Konstantinische Schenkung und Sylvesterlegende in neuer Sicht. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 15. 523–540.
- Grimm, Jacob és Wilhelm 1984 [1862]: *Deutsches Wörterbuch*. München [Leipzig] 3. kötet
- Guizot, François 1842 [1827]: *Histoire générale de la Civilisation en Europe*. Paris, 5. kiadás
- Hammerstein, Notker 1972: *Jus und Historie*. Göttingen
- Hassinger, Erich 1978: *Empirisch-rationaler Historismus. Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Guiccardini bis Saint-Evremond*. Bern–München
- Hérodotosz: *Hist.* = *A görög–perzsa háború*. (Ford. Muraközy Gyula) Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Heuß/Heuss, Alfred 1981: *Barthold Georg Niebuhrs Wissenschaftliche Anfänge. Untersuchungen und Mitteilungen über die Kopenhagener Manuscripte und zur europäischen Tradition der lex agraria (loi agraire)*. Göttingen
- Kant, Immanuel 1964: Anthropologie, 1. rész, 6. §., In: Ders.: *Werke*. (Hrsg.) Weischedel, Wilhelm, Darmstadt, 6. kötet

- Kaehler, H. 1963: *Wilhelm von Humboldt und der Staat*. 2. kiadás, Göttingen
- Koselleck, Reinhart 1975: „Revolution” c. szócikk In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*. Stuttgart, V./169.
- Koselleck, Reinhart 1987: Das achtzehnte Jahrhundert als Beginn der Neuzeit. In: Herzog, Reinhart – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*. München, 269–282.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Luckmann, Thomas 1986: Lebensweltliche Zeitkategorien, Zeitstrukturen des Alltags und der Ort des »historischen Bewußtseins«. In: *Grundriß der Romanischen Literaturen des Mittelalters*. Heidelberg, 11/1. kötet, 117–126.
- Lukianosz: *Hist. conscrib.* = Hogyan kell történelmet írni? (ford. Kapitánffy István) In: *Lukianosz összes művei. /Bibliotheca Classica/ Magyar Helikon*, h.n. 1974. I./590–616.
- Marx, Karl 1949: *A töke. A politikai gazdaságtan bírálata. I–III*. Budapest
- Medick, Hans 1973: *Naturzustand und Naturgeschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Die Ursprünge der bürgerlichen Sozialtheorie als Geschichtsphilosophie und Sozialwissenschaft bei Samuel Pufendorf, John Locke und Adam Smith*. Göttingen
- Medick, Hans – Batscha, Zwi 1986: Bevezető. In: Adam Ferguson: *Versuch über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt a. M.
- Meier, Christian 1975: „Geschichte, Historie” c. szócikk In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache*. Stuttgart, II./605.
- Meier, Christian 1980: *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*. Frankfurt a. M.
- Meier, Christian 1986: Die Entdeckung der Ereignisgeschichte bei Herodot. In: *Storia della Storiografia. Rivista Internazionale* 10. 5–23.
- Melville, Gert 1986: Der Zugriff auf Geschichte in der Gelehrtenkultur des Mittelalters. Vorgaben und Leistungen. In: *Grundriß der Romanischen Literaturen des Mittelalters*. 11/1. k. 157–228.
- Montesquieu 1997: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Niebuhr, Barthold Georg 1811: *Römische Geschichte*. Berlin
- Polübiosz: *Hist.* = *Polübiosz történeti könyvei I–II*. (Ford. Forisek Péter et al.) /*Fontes Historiae Antiquae/ Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő*, 2002.
- Pöschl, Viktor 1959: Bevezetés. In: Tacitus: *Historien*. Stuttgart
- Ranke, Leopold von 1872: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Leipzig, 2. kiad.
- Ranke, Leopold von 1930: *Werke*. /Joachimsen, Paul – Küntzel, Georg (Hrsg.) Gesamt-
ausgabe der Deutschen Akademie/ München, 3. kötet: *Zwölf Bücher Preußischer
Geschichte*.
- Repgen, Konrad 1982: Über Rankes Diktum von 1824; „Bloss sagen, wie es eigentlich
gewesen”. *Historisches Jahrbuch* 102. 439–449.
- Roscher, Wilhelm 1888: *Umriss zur Naturlehre des Cäsarismus*. Leipzig
- Roscher, Wilhelm 1890: *Umriss zur Naturlehre der Demokratie*. Leipzig

- Schlenke, Manfred 1953: *William Robertson als Geschichtsschreiber des Europäischen Staatensystems*. Marburg (disszertáció)
- Seifert, Arno 1976: *Cognitio Historica. Die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitlichen Empirie*. Berlin
- Simrock, Karl 1778 [1846]: *Die deutschen Sprichwörter*. Hermann Bausinger utószávéval. Dortmund [Frankfurt/Main]
- Strasburger, Hermann 1980: *Herodot als Geschichtsforscher*. Zürich–München
- Strasburger, Hermann 1968: Die Entdeckung der politischen Geschichte durch Thukydides. In: Herter, Hans (Hrsg.) *Thukydides*. Darmstadt, 412–476.
- Tacitus: *Ann.* = Évkönyvek. In: *Tacitus összes művei*. (Ford. Borzsák István) Magyar Helikon, h.n. 1970. II./7–440.
- Taine, Hippolyte 1893: *Les origines de la France contemporaine. La Révolution*. 1. kötet: *L'anarchie*. Párizs, (17. kiadás)
- Thuküdidész = *A peloponnészoszi háború*. (Ford. Muraközy Gyula) Európa Kiadó, Budapest, 1985.
- Topolski, Jerzy 1976: *Methodology of History*. Dodrecht–Boston, (lengyelül: 1973)
- Wagner, Fritz 1979: *Die Anfänge der modernen Geschichtswissenschaft im 17. Jahrhundert*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.
- von Wegele, Franz X. 1885: *Geschichte der deutschen Historiographie*. München–Leipzig
- White, Hayden 1986: *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Typologie des historischen Diskurses*. Stuttgart (*Topics of discours. Essays in cultural criticism*, Baltimore–London, 2. kiad. 1982; magyarul uő: *A történelem terhe*. Osiris–Gond, Budapest, 1997)
- White, James Boyd 1984: *When words lose their meaning. Constitutions and reconstitutions of language, character and community*. Chicago–London
- Zöpffel, Renate 1965: *Untersuchungen zum Geschichtswerk des Philistos von Syrakus*. Freiburg (Disszertáció)